

РОЗВІДКИ

УДК 94 (81.5)

Олександр Пилипенко

ЕКСПОРТНО-ІМПОРТНІ ОПЕРАЦІЇ В ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті на основі маловідомих фактів досліджується організація зовнішньої торгівлі в Чернігівській губернії Російської імперії на початку ХХ ст. Показані основні експортно-імпортні операції, особливості економічного розвитку регіону.

Чернігівщина традиційно відігравала значну роль у розвитку зовнішньо-економічних зв'язків українських земель і Росії. Цьому сприяли вигідне географічне розташування та економічний розвиток у пореформену добу. На жаль, ця тема не знайшла гідного висвітлення в сучасних умовах. Але знайдений фактичний матеріал змусив нас взятися за дослідження цієї цікавої проблеми.

Окремо зупинимося на експорті товарів з Чернігівщини в пореформений період. Чернігівська губернія обслуговувалася 3 залізничними магістралями Поліської залізниці. Найважливіші станції в межах губернії: Червоний Ріг, Почеп, Розсуха, Унеча, Новозибків, Клинци, Злинка, Жудилово. Ця північна частина губернії в 80-90-х роках завозила значну частину хліба і вивозила ліс та коноплі. Південна частина губернії була більш родючою і густозаселеною, пересікалася Московсько-Києво-Воронізькою залізницею. Найважливіші станції: Бровари, Бобрик, Бобровиця, Носівка, Ніжин, Крути, Бахмач, Конотоп, Плиски. Виробництво зернових продуктів, тютюну і буряків стояло тут на першому місці. За свідченням сучасника А.М. Дядиченка, були навіть надлишки хліба для вивозу [1].

Названа залізниця 200 км тягнулася по цьому району Чернігівщини. Третя залізниця – Любаво-Роменська (176 верст на тер. губернії) – поєднувала Чернігівщину з важливим балтійським портом. У цілому з під'їзними шляхами в губернії було 1000 верст рейкових шляхів. За кількістю залізниць Чернігівщина наближалася до Данії (20,9 км на 1000 км території) або Японії (20,3 км). Але порівнюючи із залізничними шляхами інших губерній, Чернігівщина дещо програвала. Товарний рух залізницями в межах губернії у середньому за триріччя 1904-1907 рр. позначився цифрою 74 млн. пудів [2].

З цього числа відправлено 42 млн., прибуло 32 млн. пудів. По лінії Поліської залізниці відправлено було 6,5 млн. пудів будівельних матеріалів. З них 3 млн. потрапили у внутрішні райони імперії. Так, у 1888 р. з однієї станції Почеп було відправлено 2 млн. 400 тис.пуд. лісових матеріалів та дров. Найзначнішими пунктами відправки були Розсуха і Унеча. За 6 років з названих станцій лісових матеріалів відправлено в такому обсязі (тис. пуд.) [3]:

© Пилипенко Олександр Євгенович – доктор історичних наук, доцент кафедри політології Академії муніципального управління.

Станції Черн.губ.	Назва товарів	1902	1903	1904	1905	1906	1907
Разсуха	Дрова	1725	2412	2794	2758	1601	1660
	Ліс.матер.	538	525	632	181	237	783
Унеча	Дрова	1059	850	1112	757	1452	1190
	Ліс.матер.	1013	1121	1025	607	669	868
Всього		4263	4908	5563	4303	3959	4491

За величиною свого відпуску Розсуха займала 13 місце в імперії, а Унеча – 21. Друге місце за вивезенням у районі Поліських залізниць займали коноплі. Цей продукт мав важливе значення в економічному житті населення різних країн. У Чернігівській, Курській, Орловській, Тульській, Тамбовській губерніях, де був ідеальний ґрунт для вирощування цієї культури, її збиралося до 5 млн. пудів на рік. У 1906 р. лише в одній Чернігівській губернії було зібрано 1 млн. 875 тис. пудів коноплі, у Курській та Орловській – по 3 млн. За межі своєї губернії Чернігівщина відправляла понад 1 млн. пуд., причому район Поліської залізниці давав 893 тис. пуд., або 89 % всього відпуску. Для порівняння у 80-х роках ХІХ ст. вивозилося 640 тис., а в 40-х роках – лише 508 тис. пудів. Отже, ця галузь сільського господарства продовжувала розвиватися [4].

Для того, щоб судити про вивіз конопель за 6 років, складемо таблицю по станціях відправлення Чернігівської губернії.

Відправка прядива і конопель з Чернігівської губернії (тис. пуд.):

Назва станцій	1901	1902	1903	1904	1905	1906
Почеп	160	159	236	312	250	275
Унеча	154	137	183	184	198	175
Климов	-	-	-	-	-	120
Новгород-Сів.	-	-	-	-	-	99
Новозибків	171	145	142	85	81	86
Семенівка	-	-	-	-	-	78
Новоропськ	-	-	-	-	-	31
Глухів	14	10	24	25	34	20
Ічня	23	6	13	26	16	18
Всього	522	457	598	632	584	902

Перше місце за обсягами відправлень займав Почеп, який давав 275 тис. пудів конопель, друге місце Унеча – 175 тис. пудів та Климов – 120 тисяч. По 9 найголовніших станціях Чернігівщини набиралося близько 900 тис. пудів конопель та прядива, що при середніх цінах 3 крб. за пуд давало щороку 2,5 млн. крб. прибутку місцевому населенню.

Абсолютну протилежність північному району становив район Московсько-Кієво-Воронізької залізниці. Якщо на півночі губернії предметами відпуску були ліс і коноплі, то на півдні – хліб і тютюн. Вивіз хліба в 1903-1906 рр. з Чернігівської губернії (а саме з південних районів) досягав 3 млн. 890 тис. пудів. У 90-х роках ХІХ ст. він становив, за даними Дядиченка, 4 млн. 487 тис. пудів, а в 80-х навіть 5 млн. 293 тис. пудів [5]. Лише наведені цифри доводять, що вивіз хліба з Чернігівщини протягом 20 років падав. Пояснення цьому слід шукати як в появі нових залізничних ліній, як, наприклад, Глухово – Зерново (відправляла 400 тис. пуд. хліба щороку), так і у збільшенні внутрішнього ринку споживання та розвитку гуралень.

Другим суттєвим продуктом експорту був тютюн, вивіз якого по даній залізничній колії сягав 947 тис. пудів. Вирощування тютюну було розповсюджене

в південній частині Ліваво-Роменської залізниці (відправляли до 370 тис. пудів щороку, як, наприклад, Мена, котру сучасники називали “столицею тютюну”). Ще в 1877 р. з цієї станції було відправлено до Лівави 545 тис. пудів тютюну. В XIX ст. на Чернігівщині вирощувалося від 800000 тис. до 1 млн. пудів цієї культури. За даними Міністерства землеробства Росії, в 1901 р. в Чернігівській губернії було засіяно тютюном 11720 десятин плантацій, зібрано до 1 млн. пудів сировини. В 1903 р. площа під тютюном зросла до 14 тис. пуд. при загальному зборі 1 700 тис. , а в 1905 р. зібрано 1 млн. 875 тисяч пуд. Культивувався тютюн різних сортів, відомих у тогочасній торгівлі під назвами махорка, рубанка, бакун, “амерсфортський” тютюн тощо. Махорка або рубанка відправлялася до Санкт-Петербурга, Москви, Одеси, Херсона, Миколаєва і Сибіру. В 1906 р. приєдналася Ярославська губернія, куди дві чернігівські станції Григорівка і Рубанка відправляли по 100-200 тис. пуд. тютюну щороку. Розведення тютюну продовжувало зростати, даючи населенню губернії прибуток до 4 млн. крб. на рік [6].

Окрім перерахованих вантажів, на півдні Чернігівської губернії велике значення мали буряки. При цукрових заводах і на плантаціях у 1903-1904 рр. під посівом буряків була 21 тис. десятин. Зібрано і перероблено 2 млн. 164 тис. пуд. Збір з 1 десятини становив 109 пудів. У 1886 р. під буряками було 3863 дес., при середньому зборі з десятини 75 пудів.

Район Ліваво-Роменської залізниці в північній частині вивозив близько 4 млн. пудів лісу на рік. Південна частина названої залізниці вивозила до 3 млн. пудів хліба і понад 900 тис. пудів тютюну. Ліс йшов до Лівави переважно в обробленому вигляді (дошки). Найголовнішими пунктами відпуску лісу на Чернігівщині були Макошино, яке за обсягами займало 22 місце в імперії (1,5 млн. пуд.), далі станції Сновська, Корюківка, Городня і Хоробичі. Матеріал в опрацьованому вигляді можна представити в таблиці:

Станції Ліваво-Роменської залізниці	Назва лісових матеріалів	1902 тис.пуд.	1903 тис.пуд.	1904 тис.пуд.	1905 тис.пуд.	1906 тис.пуд.	1907 тис.пуд.
Макошино	Дошки	749	899	817	1098	11426	1477
	Стійки	72	57	-	96	67	111
Снов	Дошки	318	310	408	295	424	753
	Необ.мат.	-	89	-	43	64	104
Корюківка	Рейки	258	310	155	91	43	120
	Клепки	105	47	40	54	42	91
Хоробичі	Дошки	385	406	330	325	233	691
Городня	Дошки	-	186	109	163	461	580
Всього		3198	3587	2641	2544	2943	4507

Збережені дані дають нам можливість відтворити економічне життя південних губерній Російської імперії. В цілому даємо картину відправлення і прибуття вантажів у Чернігівській губернії на початку XX ст. по 3 залізницях [7]:

Назва залізниць	Роки	Хлібні вантажі		Тютюн	Коноплі	Ліс		Інші тов.		Всього		Заг. вантажообіг
		відп.	приб.			відп.	приб.	відп.	приб.	відп.	приб.	
Поліська	1892-1887	201	1034	54	508	3072	19	1543	1541	5378	2594	7972
	1890-1894	-	1014	60	640	4000	4000	3042	7942	7912	2514	10456
	1903-1907	205	2169	60	893	6220	2940	6592	4600	13970	9709	23679
Лібаво-Роменська	1892-1887	4278	363	665	62	2798	485	1047	914	8850	1808	10658
	1890-1894	-	-	643	73	2702	1000	6300	3386	11763	5976	17739
	1903-1907	3104	778	934	42	5809	1635	7380	8737	17269	11150	28419
МКВ	1892-1887	5293	298	1176	21	556	361	1105	3157	8150	3816	11967
	1890-1894	4487	387	807	24	96	215	3110	3464	8524	4066	12556
	1903-1907	3890	1032	947	126	461	981	5315	8900	10739	10913	21652
Всього	по губ.	7199	3979	1941	1061	12490	5556	19287	22237	41978	31772	73850

У наведеній таблиці можна побачити як значення того чи іншого вантажу в експорті, так і зміни за три десятиліття – 80, 90 і 1900-і рр. Перш за все по всіх трьох районах помічається поступове зменшення відправлень хліба за межі губернії і в той же час збільшується його завезення. Так, за період 1882-1887 рр. було відправлено 9 млн. 772 тис. пудів хліба, а прибуло 1 млн. 695 тис. пуд. Перевищення вивозу над ввозом у 1898-1903 рр. досягало 8 млн. пудів. Вивезено 8 млн. 796 тис. пудів, ввезено 2 млн. 785 тис., перевищення вже 6 млн. пудів. А в 1903-1907 рр. це перевищення знизилося до 3 млн. пуд., що було пов'язано з неврожайністю зернових. Натомість вивезення тютюну, конопель, лісових матеріалів, буряків продовжує зростати. Щодо лісу, то тут великих змін не спостерігалось. Але чернігівці починають вивозити більше обробленої деревини, тобто будівельних матеріалів: дошок, рейок, клепок тощо. Цілком зрозуміло, що автор розглянув вантажі хліба без гречки. Якщо ж узяти до уваги експорт цієї культури, то цифри були б дещо іншими. Але гречка не була важливою статтею вивозу для чернігівців.

За дослідженням О.О. Русова, з 7,5 млн. пудів відправленого з губернії хліба гречка становила 233 тис. пуд. тобто 3%. З Чернігівської губернії фактично без завозу вивозився на інші ринки овес (72% перевезень по М.-Києво-Воронізькій залізниці [8] та 68% – по Лібаво-Роменській залізниці), вивіз жита ледь досягав 20-25%. Завезення ж до губернії мало зовсім інший характер. По МКВ залізниці завозилось жита (продовольчого хліба) – 43% і пшонаного борошна – 46,5%. Відповідні цифри спостерігалися і по Лібаво-Роменській залізниці – 29% і 48,6%. Інакше кажучи, завозився продовольчий хліб не в зерні, а переважно у переробленому вигляді. В той же час вивозився переважно кормовий хліб – овес.

Відправлено хліба з Чернігівської губернії:

		пшен.	жито	овес	ячмінь	борошно		всього
						пшен.	жит.	
1898-1903	тис.пуд.	335	1889	6202	59	177	134	8796
	%	3,8	21,5	70,5	0,7	1,8	1,7	100
1903-1907	тис.пуд.	333	1685	5067	78	140	138	7441
	%	4,5	22,6	68,1	1,6	1,9	1,9	100

Прибуло хліба до Чернігівської губернії:

		пшен.	жито	овес	ячмінь	борошно		всього
						пшен.	жит.	
1903-1907	тис.пуд.	241	1433	660	566	913	156	3969
	%	6,4	36	16,5	14,2	23	3,9	100

Із додатку видно, що відправлення жита за 10 років по 6 станціях губернії зменшилося з 1 млн. 191 тис. до 960 тис. пудів, або у % – з 20,1 до 14,4 %. Зменшилася відправка гречки з 0,7 до 0,5 %. Натомість збільшилося відправлення пшениці – з 2,5 до 5,6 %, житнього борошна і висівок. Особливо помітний вивіз бобових. У 1895 р. з перерахованих станцій було відправлено 206 тис. пудів, а в 1904 – 298 тис. У 1905-1907 рр. по Ліваво-Роменській і МКВ залізницях відправлено понад 600 тис. пудів різних бобових. Причому лише дві станції – Мена і Доч – дали по 100 тис. пудів кожна [9]. Щодо головного предмета вивозу – вівса, то відносно значення його майже не змінилося (58 %, не враховуючи станції Рубанка). Абсолютне ж відправлення зросло з 3 млн. 648 тис. до 4 млн. 296 тис. пуд. Зі станції Новозибків вивозили пшеничне борошно. Помітним також було і зростання вивезення борошна – з 15,5 % до 28,6 %. Як наслідок цього зростання можна вказати на збільшене вивезення висівок з 12,5 до 14,7 % і жому – з 28,7 до 50 % [10].

Таким чином, значну кількість експорту з Чернігівської області на початку ХХ ст. складала сільськогосподарська продукція. Вивозили зернові культури, спирт, цукор. Переважно експортувалася необроблена сировина. Готової продукції вивозилося мало. Традиційно Чернігівська губернія відігравала велику роль у зовнішній торгівлі Російської імперії.

1. Дядиченко А.Н. Вывоз и ввоз продуктов сельского хозяйства и обрабатывающей промышленности в пределах Черниговской губернии за 1903 – 1907 гг. – Чернигов: Тип. губ. земства, 1910. – С.4.

2. Там само.

3. Там само. – С. 7.

4. Там само. – С. 8.

5. Сводная статистика перевозок по русским железным дорогам. – СПб.: Изд. Деп. ж.д. Мин. фин., 1907. – С. 21.

6. Статистические сборники Министерства путей сообщения за 1903, 5, 7 гг.

7. Лященко П.И. Очерки аграрной эволюции. – Т.1. – С. 432-433.

8. Русов А.А. Описание Черниговской губернии. – Чернигов, 1910. – Т.2. – С. 89.

9. Отчёт управлений железных дорог Полесских, Ливаво-Роменской и Московско-Киево-Воронежской. – СПб., 1911.

10. Клаус А.А. Опыт исследования подъездных путей. – СПб., 1911. – С.14.

В научной статье на основании использования неизвестных ранее фактов исследуется организация внешней торговли в Черниговской губернии Российской империи в начале XX века. Показаны основные экспортно-импортные операции и особенности экономического развития региона.

In scientific article author research the special organization of foreign trade in Chernigov's region of Russian empire in the beginning of 20 century. Export-import operations and economic development had illustration in this work.

Максим Блакитний

ОФІЦЕРИ КОЛИШНЬОЇ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРАТОРСЬКОЇ АРМІЇ, ПОХОВАНІ У ЧЕРНІГОВІ (1900–1918 рр.)

У статті йдеться про поховання офіцерів колишньої російської імператорської армії на території м. Чернігова у період з 1900 по 1918 рр.

Ключові слова: офіцер, кладовище, полковник, підполковник.

Поступово науковці і краєзнавці звертаються до тих історичних подій і проблем, які раніше майже не досліджувалися. Зокрема, це безпосередньо стосується історичної минувшини Чернігівщини. Фактично, малодослідженою темою з історії Чернігова є проблема старих міських некрополів. Особливо багато протиріч у цьому плані з похованнями мешканців міста періоду ХІХ – початку ХХ ст. Ми поставили собі за мету дослідити військові поховання, зокрема, офіцерів колишньої російської імператорської армії початку ХХ ст.

Слід зазначити, що старе міське кладовище на Старобілоуській вулиці, яке облаштували на початку ХІХ ст., фактично комплексно не досліджувалося, в основному через об'єктивні причини. Так, багато намогильних пам'ятників було пошкоджено, зруйновано і знищено за часів радянської влади. Зокрема, на деяких з них ліквідували напис, робили новий і переносили монумент на могилу іншого померлого або просто його руйнували. Відомих мешканців Чернігова радянських часів ховали у тій частині цвинтаря, де вже були старі могили, тим самим знищуючи останні. До об'єктивних причин слід також додати брак джерел. Зокрема, значна кількість метричних книг м. Чернігова першої половини ХІХ ст. не збереглася.

Значна кількість офіцерів, а це 84 чол., похована саме на старому міському кладовищі. Переважна більшість цих поховань також не збереглася. Передусім це були люди, які народилися, мешкали, працювали або перебували за різних обставин військової служби у місті. Зокрема, служили у тих полках, які свого часу дислокувалися у Чернігові, мали тут родини або, вийшовши у відставку, оселилися у місті.

На старому міському кладовищі і цвинтарях церков Чернігова (які фактично не збереглися) у період з 1900 по 1918 рр. було поховано: одного генерал-лейтенанта, 9 генерал-майорів, 26 полковників, 23 підполковників, 7 майорів, 15 капітанів, 8 штабс-капітанів, 6 поручиків, 3 підпоручиків, 5 прапорщиків. Удалося прослідкувати життєвий і військовий шлях сімох офіцерів.

У Державному архіві Чернігівської області виявили метричні записи про 103 офіцерів російської армії, які свого часу були поховані на території міста. Наводимо їх перелік з біографічними відомостями.

Андреєвський Микола Васильович – полковник у відставці (67 років), помер 22 червня 1913 р. (від паралічу серця), похований на старому міському кладовищі (Старобілоуська вулиця) [1]. Дружина – Олександра Вікторівна (померла у червні 1910 р.) [2].

© Блакитний Максим Михайлович – учений секретар Чернігівського історичного музею імені В.В.Тарновського.

Андрусенко Ераст Григорович – підполковник у відставці (55 років), помер 21 травня 1916 р. (від паралічу серця), похований на старому міському кладовищі [3]. Служив у 67-ому Таратутинському піхотному полку [4]. Дружина – Ольга Петрівна, доньки – Ганна і Катерина, син Ігор [5]. Служив у 67-ому Таратутинському піхотному полку [6].

Арапов Микола Іванович – полковник Генштабу, генерал-майор, командир 15-го Шлісельбурзького піхотного полку, георгіївський кавалер. Народився 18 серпня 1866 р., син генерал-лейтенанта Івана Андрійовича Арапова. Закінчив Камишинське реальне училище і Тифліське піхотне юнкерське училище. У квітні 1906 р. отримав звання полковника. З 3 липня 1911 р. – командир 15-го Шлісельбурзького піхотного полку. Брав участь у боях в Східній Пруссії і Польщі. Був убитий 15 листопада 1914 р. під сел. Соббота, похований на старому міському кладовищі (могила збереглася). 18 травня 1915 р. посмертно був нагороджений орденом св. Георгія 4-го ступеня. Також посмертно, 26 березня 1917 р., отримав звання генерал-майора. Мав наступні нагороди: ордени св. Станіслава 3-го і 2-го ступенів, св. Анни 3-го і 2-го ступенів [7]. Одружився у вересні 1902 р. у Воскресенській церкві м. Чернігова (поручитель з його боку – підполковник Г. Столиця). Дружина – донька колезького радника Марія Маврикіївна Фридман (лютеранка, у 1915 р. перейшла у православ'я) [8].

Ареф'єв Дмитро Васильович – полковник Окремого корпусу прикордонної охорони у відставці (70 років), помер 23 лютого 1915 р. (від “мозгового удару”), похований на старому міському кладовищі (могила збереглася) [9]. Служив у 17-ій Томашівській прикордонній бригаді.

Артюхов Олександр Кіндратович – майор у відставці (77 років), помер 13 серпня 1908 р. (від “старческого маразма”), похований на старому міському кладовищі [10].

Батог Василь Олександрович – штабс-капітан, дворянин (34 роки), помер 17 травня 1911 р. (від менінгіту), похований на старому міському кладовищі [11].

Белін Микола Васильович – підполковник у відставці (80 років, з м. Новий Двір Варшавської губернії), помер 15 грудня 1918 р. (від старості), похований на старому міському кладовищі [12].

Бичек Афанасій Миколайович – штабс-капітан 176-го Переволочинського піхотного полку, командир 16-ої роти (36 років), був убитий 17 серпня 1914 р. під Львовом, похований на старому міському кладовищі (могила збереглася) [13]. Народився у 1879 р. у родині фельдшера Чернігівського богоугодного закладу (батько – Микола Гнатович, мати – Варвара Іванівна). Навчався у Чугуївському юнкерському училищі, після закінчення якого був направлений у 167-ий Острозький піхотний полк. У 1905 р. був відряджений у 36-ий Орловський піхотний полк для участі у російсько-японській війні. Полк бився під Дашчао, Ляндясанем, Ляояном, у наступі на р. Шахе, у битві під Мукденом [14]. Після завершення війни А. Бичек повернувся до 167-го Острозького полку, невдовзі був переведений до 176-го Переволочинського піхотного полку. У березні 1913 р. був нагороджений орденом св. Анни 3-го ступеня [15]. Перед відправленням полку на війну (1914 р.) був призначений командиром 16-ої роти (лютий 1914 р.) [16]. 17 серпня 1914 р. вбитий у боях під Львовом. Тіло покійного було дорправлено залізницею зі Львова до Чернігова. 30 жовтня труну привезли до міста. Біля Катерининської церкви її зустрічали міський голова А. Верзилов, офіцери 176-го полку і багато мешканців міста. 31 жовтня 1914 р. А. Бичек похований на міському кладовищі поряд з могилами батьків. Залишив дружину (Віра Іванівна Розова, 1884 р. н.) і сина (6 років) [17].

Бібіков Костянтин Миколайович – генерал-майор (72 роки), помер 20 грудня 1918 р. (від “старческой дряхлости”), похований на старому міському кладовищі [18].

Богданов Микола Володимирович – підполковник у відставці (44 роки), помер 12 травня 1908 р. (від запалення нирок), похований на кладовищі Єлецького монастиря [19].

Богданов Микола Федорович – полковник 204-го піхотного резервного полку у відставці (47 років), помер 25 вересня 1907 р. (від “удару”), похований на старому

міському кладовищі [20]. Брав участь у російсько-японській війні (1904-1905 рр.), зокрема, у обороні фортеці Порт-Артур [21].

Богословський Іоан Васильович – прапорщик запасу 407-ої Чернігівської піхотної дружини (44 роки), помер 11 грудня 1914 р. на війні, похований на старому міському кладовищі [22].

Богушевич Семен Матвійович – підполковник у відставці (66 років), помер 12 січня 1901 р. (від крововиливу у мозок), похований на старому міському кладовищі [23].

Бублик-Погорельський Микола Григорович – прапорщик 44-го Саперного батальйону (23 роки), помер 12 березня 1916 р. (застрелився), похований на старому міському кладовищі (могила збереглася) [24].

Валяев Федір Петрович – полковник у відставці (63 роки), помер 16 березня 1915 р. (від віспи), був похований на цвинтарі Вознесенської церкви [25]. Дружина – Марія Святославівна, донька – Софія (1896 р. н., вийшла заміж за сотника О.Боровського) [26].

Войнаховський Микола Федорович – ротмістр 49-го Архангелогородського драгунського полку у відставці (44 роки), помер 23 вересня 1903 р. (від «прогресивного» паралічу), похований на старому міському кладовищі [27].

Войнович Андрій Олександрович – капітан у відставці (64 роки), помер 22 листопада 1900 р. (від інфуземи), похований на старому міському кладовищі [28].

Войцеховський Омелян Йосипович – підполковник у відставці (76 років), вдівець, помер 25 вересня 1905 р. (від паралічу серця), похований на старому міському кладовищі (могила збереглася) [29]. Дружина – Перенда Львівна, сини – Федір і Євген (1878 р. н.), доньки – Зінаїда і Агнеса [30].

Ганько Михайло Іванович – майор у відставці (67 років), помер 17 квітня 1900 р. (від “органического поражения” мозку), похований на старому міському кладовищі [31].

Гонбург Олександр Федорович – генерал-майор у відставці (74 роки), помер 8 березня 1906 р. (від “старческой слабости”), похований на старому міському кладовищі [32].

Громеко Микола Іванович – капітан у відставці (78 років), помер 21 серпня 1916 р. (від старості), похований на старому міському кладовищі [33].

Грудзинський Антоній (Франц) Степанович – майор у відставці (87 років), помер 15 січня 1916 р. (від старості), похований на старому міському кладовищі [34].

Губарев Федір Петрович – майор у відставці (86 років), помер 1 червня 1918 р. (від водянки), похований на старому міському кладовищі [35].

Гулевич Федір Андрійович – генерал-майор у відставці (74 роки), помер 4 січня 1915 р. (від старості), похований на старому міському кладовищі [36].

Гулько Дмитро Іванович – полковник у відставці (60 років), помер 8 листопада 1914 р. (від туберкульозу), похований на старому міському кладовищі [37]. Служив у 224-ому резервному Скопинському піхотному полку [38].

Гусев Михайло Федорович – підпоручик артилерії 10-ої мортирної батареї (22 роки), помер 15 січня 1915 р. (вбитий на війні), похований на старому міському кладовищі [39].

Дабиша Ієронім Михайлович – підполковник, князь (63 роки), помер 5 грудня 1918 р. (від крововиливу у мозок), похований на старому міському кладовищі [40].

Давидов Микола Іванович – полковник (79 років), помер 4 серпня 1918 р. (від старості), похований на старому міському кладовищі [41].

Данилов-Домнин Олександр Львович – полковник 167-го Острозького піхотного полку у відставці (64 роки), помер 29 квітня 1912 р. (від раку стравохода), похований на старому міському кладовищі (могила збереглася) [42]. Будучи підполковником, керував господарчою частиною 167-го Острозького полку (на 1897-1902 рр.), командував 1-им батальйоном цього ж полку (на 1904 р.) [43].

Дебогорій-Мокрієвич Леонід Миколайович – генерал-майор у відставці,

військовий інженер (66 років), помер 25 січня 1915 р. (від склерозу і переродження серця), похований на цвинтарі Воскресенської церкви [44].

Дегтяренко Іван Андрійович – хорунжий Хоперського козацького полку Кубанського козацького війська (21 рік), був випадково вбитий 13 травня 1905 р., похований на цвинтарі Воскресенської церкви [45].

Дроздовський Гордій Іванович – генерал-майор у відставці, учасник Севастопольської оборони, колишній командир 168-го Острозького піхотного резервного полку (73 роки), помер 11 січня 1908 р. (від туберкульозу легень), похований на старому міському кладовищі (могила збереглася) [46]. Мав дружину, доньок (одна з них – Юлія Гордіївна) і сина – Михайла Гордійовича (генерал-майор, один з організаторів і керівників Білого руху на Півдні Росії).

Еденбург Георгій Олександрович – капітан у відставці (82 роки), помер 8 вересня 1901 р. (від “старческого” виснаження сил), похований на старому міському кладовищі [47].

Ємельянов Микола Федорович – полковник у відставці (55 роки), помер 28 липня 1905 р. у лікарні, похований на старому міському кладовищі [48]. Дружина – Євфимія Іосифівна (католичка), син – В'ячеслав [49].

Єнько-Доровський Петро Олександрович – капітан у відставці (40 років), помер 9 липня 1907 р. (від туберкульозу), похований на старому міському кладовищі [50].

Єршов Василь Васильович – поручик у відставці (60 років), помер 28 грудня 1913 р. (від застуди), похований на старому міському кладовищі [51].

Журавченко Іполит Михайлович – підполковник у відставці (58 років), помер 6 грудня 1913 р. (від “прогрессивного” паралічу), похований на старому міському кладовищі [52].

Забаревський Володимир Миколайович – штабс-капітан у відставці (54 роки), помер 5 грудня 1902 р. (від пороку серця), похований на старому міському кладовищі [53].

Заковенкин Павло Тимофійович – генерал-майор (64 роки), командир 2-ої бригади 38-ої піхотної дивізії (на 21 червня 1905 р.), помер 31 січня 1913 р., похований на старому міському кладовищі (могила збереглася). Народився 10 грудня 1849 р., навчався у Чернігівській класичній чоловічій гімназії і 3-ому Олександрівському військовому училищі. Служив у лейб-гвардії Кексгольмського гренадерського полку. У званні поручика брав участь у російсько-турецькій війні 1877-1878 рр. (в квітні 1878 р. отримав звання штабс-капітана). З жовтня 1899 р. по лютий 1900 р. – командир лейб-гвардії Санкт-Петербурзького полку. Лютий 1900 р. – березень 1903 р. – командир 13-го Білозерського піхотного полку. Командуючи 127-им Путівльським піхотним полком, брав участь у російсько-японській війні. Звання генерал-майора отримав у 1905 р. Був нагороджений такими російськими орденами: св. Анни 4-го, 3-го, 2-го ступенів, св. Станіслава 3-го, 2-го і 1-го ступенів, св. Володимира 3-го ступеня. Мав також закордонні нагороди. Не одружений [54].

Здор Іван Павлович – підполковник у відставці (76 років), помер 4 січня 1914 р. (застрелився з револьвера), похований на старому міському кладовищі [55]. Мешкав на Гончій вулиці, у власній квартирі, в будинку Трофимова [56].

Зув Олександр Степанович – оренбурзький осавул (57 років), помер 4 жовтня 1916 р., похований на старому міському кладовищі [57].

Ігнат'єв Федір Кирилович – капітан у відставці (49 років), помер 5 серпня 1917 р. (від туберкульозу легень), похований на старому міському кладовищі [58].

Індрика Михайло Володимирович – прапорщик, був убитий на війні у 1916 р., похований на старому міському кладовищі [59].

Кайрович Клеменс Іванович – полковник (католик), помер 19 липня 1912 р. Відспівували у костьолі. Похований на старому міському кладовищі [60].

Керман Петро Олександрович – полковник у відставці (64 роки), помер 9 січня 1913 р. (від артеріосклерозу), похований на старому міському кладовищі [61].

Коладкевич Іван Миколайович – капітан у відставці (68 років), помер 31 березня

1911 р. (від “от водяной болезни”), похований на старому міському кладовищі [62].

Комаровський Олексій Митрофанович – поручик лейб-гвардії Кексгольмського полку, дворянин (23 роки), застрелився 10 травня 1918 р., похований на цвинтарі Єлецького монастиря [63].

Красковський Артамон Михайлович – полковник у відставці (85 років), помер 14 липня 1909 р. (від хвороби нирок), похований на кладовищі Єлецького монастиря [64].

Красовський Володимир Михайлович – поручик 10-го Новгородського драгунського полку (27 років), помер 17 серпня 1914 р. (вбитий у бою під Львовом), був похований на цвинтарі Воздвиженської церкви [65].

Крестинський Петро Гаврилович – підполковник у відставці (64 роки), помер 26 січня 1907 р. (від запалення легень), похований на старому міському кладовищі [66].

Кутовий Василь Іванович – полковник 184-го Варшавського резервного піхотного полку у відставці (69 років), помер 11 червня 1913 р. (від психічного розладу), похований на старому міському кладовищі [67]. Сини – Володимир (штабс-капітан 44-ої артилерійської бригади) і Микола [68].

Кутовий Микола Васильович – штабс-капітан (30 років), загинув 13 червня 1915 р. (впав з аероплана), похований на старому міському кладовищі [69].

Лазаревич Петро Павлович – підполковник у відставці (63 роки), помер 26 грудня 1907 р. (від паралічу серця), похований на старому міському кладовищі [70]. Його брат – таємний радник Іван Павлович Лазаревич [71].

Левицький Петро Олексійович – підполковник у відставці (65 років), дворянин, помер 14 квітня 1914 р. (від склерозу серця), похований на старому міському кладовищі [72]. Сини – Борис (студент), Олександр (підпоручик 167-го Острозького піхотного полку), Валеріан (поручик 167-го Острозького полку) [73].

Леонів Іван Іванович – полковник у відставці (71 рік), помер 3 вересня 1914 р. (від “старческого маразма”), похований на старому міському кладовищі [74].

Ломан Павло Петрович – штабс-капітан у відставці (86 років), помер 18 липня 1901 р. (від “старческой” хвороби), похований на старому міському кладовищі [75].

Ляшенко Микола Григорович – полковник 18-го Вологодського піхотного полку у відставці (56 років), помер 22 лютого 1905 р. (від набряку легень), похований на старому міському кладовищі (могила збереглася) [76]. Походив з дворян Чернігівської губернії, народився у 1848 р. (батько – поручик Григорій Васильович), закінчив Петровсько-Полтавський кадетський корпус, починав службу у 20-ому Галицькому полку, згодом був переведений до 18-го Вологодського піхотного полку (перебуваючи у званні підпоручика), брав участь у російсько-турецькій війні, а саме – в боях під Нікополем і Плевною. Відзначився як герой під час бою біля Плевни 31 серпня 1877 р., будучи у званні штабс-капітана і перебуваючи на посаді полкового адъютанта. Брати – Дмитро і Петро. Донька – Лідія. [77].

Ляшенко Михайло Васильович – штабс-ротмістр (47 років), дворянин, помер 2 грудня 1903 р. (від хвороби нирок), похований на старому міському кладовищі (могила збереглася). Брат – Олександр [78].

Мартос Іоан Іустинович – полковник у відставці (з дворян Харківської губернії, 71 рік), помер 25 квітня 1910 р. (від “удара”), похований на старому міському кладовищі [79].

Мезенцев Павло Миколайович – полковник у відставці (64 роки), помер 16 листопада 1914 р. (від раку), похований на цвинтарі Петро-Павлівської церкви старого міського кладовища [80]. Брат – полковник Іван Миколайович. Дружина – Марія В’ячеславівна, син – Михайло [81].

Меликов Олександр Олексійович – підполковник (56 років), помер 26 листопада 1917 р. (від запалення легень), похований на старому міському кладовищі [82]. Служив у 176-ому Переволочинському піхотному полку [83].

Милорадович Григорій Олександрович – генерал-лейтенант, сенатор, граф, історик, краєзнавець (65 років), помер 13 серпня 1905 р. (від паралічу серця), похований у родинному склепі на території Троїцько-Іллінського монастиря [84].

Народився у 1839 р. в Чернігові. Походив з відомого дворянського роду, закінчив Пажеський корпус у Санкт-Петербурзі. Під час російсько-турецької війни 1877-1878 рр. виконував обов'язки кур'єра імператора Олександра II. Відзначився у боях, за що отримав звання генерал-майора і золоту зброю [85].

Миткевич Гурій Васильович – капітан 2-го рангу (46 років), командир броненосця берегової оборони Балтійського флоту “Адмирал Спиридов” (з серпня 1905 р.), помер 24 лютого 1906 р., похований на старому міському кладовищі (могила збереглася). Народився у 1860 р. (за іншими даними – у 1858 р.), походив зі спадкових дворян Чернігівської губернії. Навчався до шостого класу у Чернігівській класичній чоловічій гімназії. Закінчив Морський кадетський корпус, Миколаївську морську академію (у 1884 р.). Служив на Балтійському флоті, у Тихоокеанській і Каспійській ескадрах. Брав участь у російсько-турецькій війні 1877-1878 рр. Кілька разів брав участь у далеких плаваннях. Зокрема, у 1880-1881 рр. здійснив навколосвітню подорож на фрегаті “Мінін”. Очолюючи артилерію кораблів російського флоту, брав участь у придушенні повстання на о. Крит. Деякий час був старшим офіцером на броненосці «Імператор Олександр II», перший командир міноносного військового пароплава «Астрабад» (1900–1905 рр.). Завідував військово-морською станцією «Астрабад» (1901–1905 рр.), що охороняла узбережжя Персії (Ірану). Займався вищою математикою. Був нагороджений кількома російськими і закордонними орденами (зокрема, орденом св. Анни 3-го і 2-го ступенів, св. Станіслава 2-го ступеня, орденом св. Володимира 4-го ступеня). Вбитий (застрелився) 24 лютого 1906 р. у Ліваві. Залишив дружину і доньку [86].

Михайлов Іван Михайлович – капітан у відставці (78 років), помер 4 червня 1902 р. (від “старческой” хвороби), похований на старому міському кладовищі [87].

Михайлов Олексій Михайлович – підполковник у відставці (67 років), помер 21 липня 1905 р. (від “мозгового удара”), похований на старому міському цвинтарі (могила збереглася) [88].

Мокренський Василь Павлович – полковник у відставці (64 роки), помер 5 лютого 1912 р. (від паралічу мозку), похований на цвинтарі полкової церкви 176-го Переволочинського піхотного полку [89].

Мухін Микола Саватієвич – полковник у відставці (66 років), помер 25 листопада 1908 р. (від паралічу серця), похований на цвинтарі Петро-Павлівської кладбищенської церкви старого міського цвинтаря [90]. Діти – Марія і Юрій (поручик 10-го Одеського уланського полку) [91].

Навроцький Дмитро Степанович – полковник (72 роки), помер 13 листопада 1915 р. (від паралічу серця), похований на цвинтарі кладбищенської Петро-Павлівської церкви старого міського кладовища [92].

Няньковський-Войнілович Леонід Карлович – майор 13-го Володимирського уланського полку у відставці (78 років), помер 7 червня 1913 р. (від “старческой слабости”), похований на старому міському кладовищі [93].

Олександрович Іустин Гаврилович – підполковник у відставці (70 років), помер 11 квітня 1917 р. (від запалення нирок), похований на цвинтарі Катерининської церкви [94].

Петровський Микола Георгійович – полковник у відставці (53 роки), помер 25 грудня 1911 р. (від паралічу серця), похований на старому міському кладовищі [95].

Поливода Петро Олексійович – підполковник у відставці (44 роки), помер 4 вересня 1911 р. (від “прогрессивного” паралічу), похований на старому міському кладовищі [96].

Політика Павло Спиридонович – полковник у відставці (64 роки), помер 5 грудня 1901 р. (від запалення легень), похований на старому міському кладовищі [97].

Пуцин Микола Іванович – підполковник Чугуївського драгунського полку у відставці (60 років), помер 6 березня 1910 р. (від паралічу серця), похований на цвинтарі Казанської церкви [98].

Речицький Леонід Митрофанович – штабс-капітан 41-го Селегинського

піхотного полку (32 роки), помер 27 жовтня 1907 р. (від крововиливу в мозок), похований на старому міському кладовищі (могила збереглася) [99].

Родіонов Михайло Федорович – штабс-капітан (43 роки), помер 17 січня 1913 р. (від паралічу серця), похований на старому міському кладовищі [100].

Ромаскевич Микола Дмитрович – капітан у відставці (59 років), помер 11 січня 1913 р. (від пороку серця), похований на старому міському кладовищі [101].

Рудов Микола Петрович – генерал-майор (по смерті – отримав звання генерал-лейтенанта) [102], начальник Чернігівського губернського жандармського управління [103]. Брав участь, фактично, у всіх офіційних міських заходах. Закінчив Кам'янець-Подольську гімназію, Віленське піхотне юнкерське училище (у 1866 р.). Служив у 119-ому Коломенському піхотному полку. З 1875 р. – у корпусі жандармів (ад'ютант Подільського і Київського жандармських управлінь), помічник начальника Київського жандармського управління у Бердичівському повіті. З 1897 р. – начальник Чернігівського жандармського управління (у званні полковника). З 1905 р. – генерал-майор. Мав такі нагороди: св. Станіслава усіх ступенів, св. Анни 2-го ступеня, св. Володимира 4-го і 3-го ступенів. 10 квітня 1911 р. був нагороджений орденом св. Анни 1-го ступеня [104]. У серпні 1912 р. отримав відзнаку за 40 років бездоганої служби [105]. Помер 5 вересня 1912 р. у Києві, на 67-ому році життя після операції. Перша панахида відбулася в Успенському соборі Єлецького монастиря (усі присутні стояли навколішках, серед них були чернігівський губернатор М. Маклаков і віце-губернатор Т. Рафальський). Тіло привезли на пароплаві «Поспешний» 8 вересня. У похованні брав участь 4-ий батальйон і оркестр 176-го Переволочинського піхотного полку, було багато людей. Траурна колісниця мала шість коней (на трьох подушках несли ордени офіцери 176-го полку). Тіло підвезли до будинку Чернігівського жандармського управління (Сіверянська вулиця). Прах знаходився у «малому» Борисоглібському соборі. Поховали також біля цього ж собору (неподалік від південної стіни – поблизу могили протоієрея Є. Пучковського; коли опускали труну у могилу, 9-а і 10-а роти 176-го полку тричі дали залп з гвинтівки). На похованні були присутні майже усі керівники Чернігівської губернії і міста. Покійний залишив дружину, дітей, зятя (син – ротмістр Н.Н. Рудов, донька, зять – полковник М.Я. Белевцов) [106].

Савченко Микола Іванович – підполковник у відставці (58 років), помер 19 жовтня 1910 р. (від паралічу серця), похований на цвинтарі Петро І-й-Павлівської церкви старого міського цвинтаря [107].

Сивай Микола Володимирович – капітан 149-го Чорноморського піхотного полку у відставці (45 років), помер 5 вересня 1915 р. (від туберкульозу легень), похований на старому міському кладовищі [108].

Сидорський Гаврило Осидорович – полковник у відставці (60 років), помер 26 березня 1906 р. (від запалення легень), похований на старому міському кладовищі [109].

Силич Олександр Ілліч – капітан (42 роки), помер 5 жовтня 1916 р. (від раку печінки), похований на старому міському кладовищі [110].

Сискевич Михайло Андрійович – підполковник 12-го Охтирського гусарського полку у відставці (67 років), помер 1 серпня 1908 р. (від хвороби нирок), похований на старому міському кладовищі [111].

Слива Костянтин Леонтіївич – майор у відставці (78 років), помер 8 травня 1900 р. (від паралічу), похований на цвинтарі Петро І-й-Павлівської церкви старого міського цвинтаря (могила збереглася). Дружина – Марія Лукинівна (померла у 1898 р.) [112].

Соколов Іосиф Іванович – капітан у відставці (53 роки), помер 17 червня 1904 р. (від “горлової” чахотки), похований на старому міському кладовищі [113].

Спановський Борис Яковлевич – поручик, дворянин, син дійсного статського радника (30 років), помер 6 грудня 1918 р. (від вогнепальної рани), похований на цвинтарі Троїцько-Іллінського монастиря [114].

Стойков Микола Петрович – ротмістр 5-го запасного кавалерійського полку

у відставці (41 рік), помер 20 листопада 1904 р. (від «прогресивного» паралічу), похований на старому міському кладовищі [115].

Тарновський Іван Костянтинович – полковник у відставці (68 років), помер 11 жовтня 1907 р. (від запалення нирок), похований на цвинтарі Петро І-й-Павлівської церкви старого міського цвинтаря [116].

Тельшевський Костянтин Карлович – генерал-майор (73 роки), помер 4 квітня 1904 р. (від раку печінки), похований на цвинтарі Воздвиженської церкви. Мешкав на Бульварній вулиці [117].

Тимченко Михайло Олексійович – полковник, Чернігівський повітовий військовий начальник (59 років), помер 30 квітня 1907 р. (від “удара”), похований на цвинтарі Воздвиженської церкви, у склепі. У похованні брав участь чернігівський губернатор М.Родіонов, віце-губернатор (несли труну), оркестр і офіцери 167-го Острозького полку, сотня Донського козацького полку. Свого часу М. Тимченко служив уланом у 41-ому Ямбурзькому полку. Залишилися дружина і син [118].

Ткаченко Гаврило Григорович – поручик 43-го Охотського піхотного полку (32 роки), помер 13 травня 1905 р., похований на старому міському кладовищі [119].

Толмачев Микола Михайлович – підполковник у відставці, севастопольський герой (75 років), народився 6 серпня 1832 р., помер 2 вересня 1907 р. (від паралічу), похований на старому міському кладовищі (могила збереглася) [120].

Туманюк (Туменюк) Сергій Володимирович – прапорщик 176-го Переволочинського піхотного полку (22 роки), 14 жовтня 1914 р. був вбитий на війні, похований на старому міському кладовищі (могила збереглася) [121].

Фролов Ераст Тимофійович – капітан у відставці (92 роки), помер 8 липня 1910 р. (від старості), похований на старому міському кладовищі [122].

Цуревський Венедикт Олександрович – підполковник 167-го Острозького піхотного полку (34 роки), 15 березня 1915 р. був вбитий на війні, похований на старому міському кладовищі [123].

Чернов Дмитро Дмитрович – прапорщик 400-го піхотного полку (27 років), був убитий 18 липня 1916 р. на війні, похований на старому міському кладовищі [124].

Шапошников-Клякоцький Андрій Михайлович – майор у відставці (89 років), помер 29 травня 1914 р. (від паралічу), похований на старому міському кладовищі. Брат – Олексій Михайлович (підполковник у відставці) [125].

Шведов Михайло Олександрович – підполковник 167-го Острозького піхотного полку. 29 квітня 1910 р. був звільнений зі служби у зв'язку з домашніми обставинами, отримавши звання полковника, з мундиром і пенсією. Помер 26 липня 1910 р. Вдова – Е.Шведова. Батько – генерал-майор у відставці О.Шведов [126].

Шевелев Никанор Олексійович – полковник (50 років), помер 9 грудня 1918 р. (від вогнепальної рани), похований на цвинтарі Єлецького монастиря. Служив у 18-ому Вологодському піхотному полку [127].

Шепетько Олександр Антонович – підпоручик запасу піхоти (31 рік), помер 22 квітня 1901 р. (від запалення легень), похований на старому міському кладовищі [128].

Шихуцький Іван Іванович – поручик 19-го Сибірського стрілецького полку (24 роки), був убитий 11 березня 1916 р. на війні, похований на старому міському кладовищі [129].

Шлегель Микола Ксаверійович – полковник 18-го Вологодського піхотного полку у відставці (53 роки), помер 10 квітня 1910 р., похований на старому міському кладовищі (могила збереглася). Батько – Ксаверій Францович (статський радник). Брат – Сергій (лікар), сестра – Юлія [130].

Яковенко Яков Стефанович – підполковник 232-го Радомишльського піхотного полку (46 років), помер 21 вересня 1914 р. (від рани у бою під м. Започет), похований на цвинтарі Троїцько-Іллінського монастиря [131].

Таким чином, у статті оприлюднений матеріал, зібраний, передусім, з метричних книг про 103 офіцерів колишньої російської імператорської армії, що були поховані на території м. Чернігова з 1900 по 1918 рр.

1. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО) – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1524. – Арк. 444 – 445.
2. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1435. – Арк. 45 – 46.
3. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1618. – Арк. 267 – 268.
4. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1033. – Арк. 268.
5. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1038. – Арк. 41; Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1363. – Арк. 69; Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1457. – Арк. 55.
6. Общий список офицерским чинам русской императорской армии. Составлен на 1-е января 1909 г. – СПб., 1909. – С. 251.
7. Волков С. Генералитет Российской империи. Энциклопедический словарь генералов и адмиралов от Петра I до Николая II. М., 2009. – Т. 1. – С. 69–70; Список полковникам по старшинству. Составлен по 1 марта 1914 г. СПб., 1914. – С. 153; Шабанов В. Военный орден Святого Великомученика и Победоносца Георгия. Именные списки 1769–1920. Библиографический справочник. М., 2004. – С. 386.
8. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1020. – Арк. 46 – 47; Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1559. – Арк. 402.
9. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1559. – Арк. 258 – 259.
10. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1363. – Арк. 276 – 277.
11. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1458. – Арк. 37 – 38.
12. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1656. – Арк. 108 – 109.
13. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1558. – Арк. 314 – 315.
14. Военная энциклопедия. – Петроград, 1914. – т. XVII. – С. 159.
15. // Черниговское слово. – 31 березня. – 1913. – С. 1.
16. // Черниговское слово. – 12 лютого. – 1914. – С. 3.
17. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1335. – Арк. 119 – 120; Календарь Черниговской губернии на 1903 г. – Чернигов, 1902. – С. 30; Календарь Черниговской губернии на 1905 г. – Чернигов, 1904. – С. 31; // Черниговское слово. – 24 серпня. – 1914. – С. 1; 24 жовтня. – С. 3; 29 жовтня. – С. 2; 30 жовтня. – С. 1 – 2; 31 жовтня. – С. 2; 1 листопада. – С. 3.
18. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1656. – Арк. 157 – 158.
19. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1363. – Арк. 112 – 113.
20. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1335. – Арк. 35 – 36.
21. // Черниговское слово. – 28 жовтня. – 1907. – С. 2.
22. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1559. – Арк. 110 – 111.
23. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1015. – Арк. 43 – 44.
24. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1618. – Арк. 48 – 49.
25. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1559. – Арк. 81 – 82.
26. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1645. – Арк. 60, 81 – 82.
27. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1027. – Арк. 215 – 216.
28. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1010. – Арк. 210 – 211.
29. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1038. – Арк. 126 – 127.
30. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 309. – Арк. 245; Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1015. – Арк. 219 – 220.
31. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1010. – Арк. 31 – 32.
32. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1301. – Арк. 233 – 234.
33. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1618. – Арк. 275 – 276.
34. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1618. – Арк. 259 – 260.
35. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1656. – Арк. 144 – 145.
36. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1559. – Арк. 108 – 109.
37. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1558. – Арк. 268 – 269.
38. Общий список офицерским чинам русской императорской армии. Составлен на 1-е января 1909 г. – СПб., 1909. – С. 471.
39. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1559. – Арк. 108 – 109.
40. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1656. – Арк. 107 – 108.
41. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1656. – Арк. 100 – 101.
42. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1492. – Арк. 265 – 266.
43. Календарь Черниговской губернии на 1898 г. – Чернигов, 1897. – С. 23; Путеводитель по городу Чернигову. – Чернигов, 1900. – С. 86, 125; Календарь Черниговской губернии на 1903 г. – Чернигов, 1902. – С. 29; Календарь Черниговской губернии на 1905 г. – Чернигов, 1904. – С. 30.
44. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1559. – Арк. 332 – 333.
45. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1038. – Арк. 59 – 60.
46. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1363. – Арк. 381 – 382.
47. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1015. – Арк. 228 – 229.
48. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1038. – Арк. 347 – 348.
49. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1015. – Арк. 133 – 134.
50. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1335. – Арк. 365 – 366.
51. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1524. – Арк. 114 – 115.
52. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1524. – Арк. 462 – 463.

53. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1020. – Арк. 224 – 225.
54. Список генералам по старшинству на 1906 г. – Спб., 1906. – С. 1223; Список генералам по старшинству на 1908 г. – Спб., 1908. – С. 638.
55. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1558. – Арк. 308 – 309.
56. // Черниговское слово. – 5 сичня. – 1914. – С. 3.
57. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1618. – Арк. 200 – 201.
58. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1645. – Арк. 220 – 221.
59. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1618. – Арк. 271.
60. // Черниговское слово. – 20 липня. – 1912. – С. 1.
61. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1524. – Арк. 424 – 425.
62. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1457. – Арк. 220 – 221.
63. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1656. – Арк. 170 – 171.
64. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1249. – Арк. 177 – 178.
65. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1558. – Арк. 66 – 67.
66. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1335. – Арк. 303 – 304.
67. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1524. – Арк. 307 – 308.
68. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1492. – Арк. 349.
69. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1559. – Арк. 118 – 119.
70. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1335. – Арк. 139 – 140.
71. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1010. – Арк. 192.
72. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1558. – Арк. 95г – 95у.
73. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1524. – Арк. 80 – 81.
74. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1558. – Арк. 173 – 174.
75. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1015. – Арк. 100 – 101.
76. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1038. – Арк. 185 – 186.
77. Воспоминания о походе 18-го пехотного Вологодского полка в Турцию, 1877-1878 годах. – Спб., 1886. – С. 123; Николай Григорьевич Ляшенко (некролог) // Черниговские губернские ведомости. – 1905. – 24 лютого. – С. 1; Милорадович Г. Родословная книга Черниговского дворянства. – Спб., 1901. – Т. 1. – С. 335; Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877-78 гг. на Балканском полуострове. – Спб., 1903. – вып. 41. – С. 236.
78. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1027. – Арк. 321 – 322; Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1335. – Арк. 29 – 30.
79. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1424. – Арк. 74 – 75.
80. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1558. – Арк. 346 – 347.
81. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 998. – Арк. 9 – 10; Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1645. – Арк. 264 – 265.
82. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1645. – Арк. 225 – 226.
83. Общий список офицерским чинам русской императорской армии. Составлен на 1-е января 1909 г. – Спб., 1909. – С. 363.
84. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1038. – Арк. 125 – 126.
85. “Нестор русского дворянства” // Черниговские губернские ведомости. – 1905. – 2 вересня. – Часть неофициальная. – С. 2.
86. РДАВМФ. – Ф. 417. – Оп. 2. – Спр. 864. – Арк. 23; // Черниговские губернские ведомости. – 3 березня. – 1906. – С. 2.
87. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1021. – Арк. 62 – 63.
88. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1038. – Арк. 347 – 348.
89. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1492. – Арк. 265 – 266.
90. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1363. – Арк. 162 – 163.
91. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1424. – Арк. 203.
92. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1559. – Арк. 117 – 118.
93. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1524. – Арк. 306 – 307.
94. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1645. – Арк. 19 – 20.
95. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1457. – Арк. 192 – 193.
96. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1458. – Арк. 45 – 46.
97. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1015. – Арк. 266 – 267.
98. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1424. – Арк. 206 – 207.
99. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1335. – Арк. 241 – 242.
100. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1524. – Арк. 426 – 427.
101. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1524. – Арк. 95 – 96.
102. // Черниговское слово. – 31 жовтня. – 1912. – С. 1.
103. // Черниговское слово. – 23 листопада. – 1907. – С. 2.
104. // Черниговское слово. – 14 квітня. – 1911. – С. 1.
105. // Черниговское слово. – 26 серпня. – 1912. – С. 1.
106. // Черниговское слово. – 6 вересня. – 1912. – С. 1 – 2; 7 вересня. – С. 2; 8 вересня. – С. 2; 11 вересня. – С. 3; 12 вересня. – С. 2.

107. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1424. – Арк. 362 – 363.
 108. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1559. – Арк. 388 – 389.
 109. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1301. – Арк. 28 – 29.
 110. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1618. – Арк. 277 – 278.
 111. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1363. – Арк. 385 – 386.
 112. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1010. – Арк. 170 – 171; Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 998. – Арк. 309 – 310.
 113. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1033. – Арк. 266 – 267.
 114. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1656. – Арк. 178 – 179.
 115. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1033. – Арк. 206 – 207.
 116. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1335. – Арк. 198 – 199.
 117. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1033. – Арк. 35 – 36; // Черниговское слово. – 2 сентября. – 1908. – С. 4.
 118. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1335. – Арк. 31 – 32; // Черниговское слово. – 1 мая. – 1907. – С. 1; 2 мая. – С. 1; 5 мая. – С. 2.
 119. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1038. – Арк. 340 – 341.
 120. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1335. – Арк. 310 – 311.
 121. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1559. – Арк. 111 – 112.
 122. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1424. – Арк. 357 – 358.
 123. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1559. – Арк. 338 – 339.
 124. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1618. – Арк. 275 – 276.
 125. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1301. – Арк. 253а; Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1558. – Арк. 116 – 117.
 126. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1004. – Арк. 284; // Черниговское слово. – 9 жовтня. – 1907. – С. 2; // Черниговское слово. – 4 травня. – 1910. – С. 1; // Черниговское слово. – 24 липня. – 1911. – С. 1.
 127. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1656. – Арк. 178 – 179; Общий список офицерским чинам русской императорской армии. Составлен на 1-е января 1909 г. – Спб., 1909. – С. 202.
 128. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1015. – Арк. 148 – 149.
 129. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1618. – Арк. 338 – 339.
 131. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1038. – Арк. 62; Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1301. – Арк. 240 – 241; Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1424. – Арк. 155 – 156, 258 – 259.
 131. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1558. – Арк. 31 – 32.

В статье говорится о захоронениях офицеров бывшей российской императорской армии на территории г.Чернигова в период с 1900 по 1918 гг.

Ключевые слова: офицер, кладбище, полковник, подполковник.

The article about the burial of officers of the former Russian imperial army on the territory of Chernigov during the period is 1900 to 1918.

Keywords: officer, a cemetery, a colonel, a lieutenant colonel.

Петро Моціяка

●

ЙОСИФ ЛЕЦІУС НА ЧОЛІ ІСТОРИКО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ІНСТИТУТУ КНЯЗЯ БЕЗБОРОДЬКА В НІЖИНІ (1913 – 1914 рр.)

У дослідженні простежується історія директорства Йосифа Леціуса в Інституті князя Безбородька, яке було нетривалим (один рік). На основі опрацьованих архівних документів постає фігура вмілого адміністратора і господарника, талановитого і далекоглядного педагога, що зробив спробу кардинальної перебудови інституту і яка, на жаль, не з його вини не була завершена.

Ключові слова: Історико-філологічний інститут князя Безбородька, гімназія, Академія гуманітарних державних наук, кімната-музей Гоголя, Міністерство народної освіти, депортація.

Йосиф-Ернест Андрійович Леціус (1860 - ?) очолював Історико-філологічний інститут у Ніжині всього тільки один рік з вересня 1913 р. по вересень 1914 р., проте залишив помітний слід в історії ніжинської вищої школи, передовсім спробою кардинального і всебічного оновлення діяльності інституту.

На жаль, у архівних фондах Історико-філологічного інституту, що зберігаються у відділі державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, відсутній формулярний аркуш (аналог сучасного аркуша обліку кадрів) Й. Леціуса, звідки можна було б детально дізнатися про його життєвий шлях до приходу на директорську посаду в Ніжині. Крім того, постать Й. Леціуса не була об'єктом уваги дослідників, окрім короткої згадки в праці Г. В. Самойленка і О. Г. Самойленка «Ніжинська вища школа: сторінки історії». І тому завданням нашого нарису буде спроба створення цілісного портрета Й. Леціуса з опорою виключно на архівні матеріали.

Професор Йосиф Андрійович Леціус викладав класичну філологію з 1885 року. Протягом 1885 – 1911 рр. працював у Київському університеті. Був у 1890-1899 рр. головою Київського товариства класичної філології і педагогіки. Після виходу у відставку в 1911 р. два роки працював директором Естляндської дворянської гімназії в м. Ревель [1].

Професор Й. Леціус 20 серпня 1913 р. був призначений директором Історико-філологічного інституту князя Безбородька в Ніжині (публікація в «Правительственном вестнике» №186 за 1913 рік) з посадовим окладом 6 тис. рублів (без вирахування) та встановленою пенсією в 2400 рублів [2].

Після призначення на посаду він відразу поринув у вир фінансово-господарської

© Моціяка Петро Петрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя.

і навчальної діяльності закладу. 6 і 7 вересня 1913 р. під керівництвом нового директора відбулися перші засідання відповідно правління та конференції інституту. На засіданні правління Й. Леціус запропонував низку першорядних заходів, а саме: телефонізувати інститут, провести електричну сигналізацію в приміщення інституту і гімназії, привести до належного стану інститутський парк. Тоді ж розглядалася пропозиція Ніжинського відділення акціонерного товариства «Вл. А. Долинський» щодо облаштування в інституті електричного освітлення, і на другому засіданні правління 9 вересня було ухвалено реалізувати цю пропозицію в місячний термін [3]. У відповідності з ухвалою правління технічна контора «Енергія» надала кошторис на облаштування електричного освітлення в інституті на суму 12 тис. 829 руб. 94 коп. [4]. А вже 5 жовтня 1913 р. у головній будівлі інституту було встановлено телефон [5].

Директор відразу ж звернув увагу правління на те, що обслуговуючий персонал (так звані служителі) навчального закладу, «який має безпосереднє спілкування з учнями і студентами, одягнений вкрай непристойно і тому їм треба видати казенні лівреї» [6]. Правління підтримало пропозицію директора. 7 січня 1914 р. на засіданні правління директор інституту поставив питання «про невідповідність зарплати деяким із служителів з покладеними на них обов'язками». Було ухвалено збільшити місячну зарплатню всім служителям від 1 до 3 руб. [7]. Протягом січня – березня на засіданнях правління неодноразово ухвалювалися рішення щодо надання грошових субсидій викладачам інституту і гімназії на лікування. Так, зокрема у січні викладачу гімназії Римші було видано 300 руб. на лікування його та дочки, у лютому – 250 руб. на лікування дружини писаря гімназії Проценка, а в березні – на лікування членів сімей Заболотського, Живаго і Смирнова – по 200 руб. кожному [8]. Це свідчить про те, що Й. Леціусу не були байдужими клопоти та проблеми членів колективу і за першої ж можливості він намагався допомагати.

Трохи пізніше Й. Леціус прохав міністра освіти Л.А. Кассо прийняти його і обговорити питання про «загальний стан Інституту [...], і особливо про ті будівельні роботи, які тут мають бути в найближчому майбутньому [...] Приступлю до складання планомірного проекту необхідних робіт з впорядкування і відтворення всього Інституту» [9]. Крім того, директор зауважував, що Інститут у Ніжині, порівняно з Петербурзьким, який має тільки одну будівлю, являє собою цілий маєток. На утримання такого великого господарства державна казна надає тільки 12 тис. рублів, що значно менше Петербурзького інституту, і з цю суму Інститут витрачає на одне опалення. Оскільки Інститут не мав жодної копійки спеціальних коштів, то директор пропонував ухвалити запровадження їх [10].

Коли в березні 1914 р. Свити Його Величності генерал-майор Воєйков надіслав до інституту запит щодо розвитку в навчальному закладі гімнастики і спорту, Й. Леціус відверто відповів: «Тут, взагалі, нічого немає і все страшно запущено. Сподіваюся, що завдяки підтримці Вашого Превосходительства мені вдасться тут дещо створити» [11]. Разом з тим у цьому ж листі до Воєйкова директор зауважував, що студенти виявили бажання займатися гімнастикою і прохали його надати їм таку можливість реалізувати. Директор відвів студентам одну з кімнат для гімнастичних занять і висловив думку про «необхідність введення штатної посади вчителя гімнастики і фехтування з окладом не менше 1500 рублів на рік з правом на пенсію» [12]. Крім приміщення, студенти також прохали директора придбати необхідні гімнастичні снаряди і спорядження. Правління інституту 25 листопада 1913 р. розглядало пропозицію директора і ухвалило «придбати для гімнастики паралельні бруси, трапецію і два шкіряних матраци» [13].

Проте директор розумів, що це ще не є вирішенням проблеми і запропонував правлінню ідею будівництва окремого приміщення для гімнастики, що й було ухвалено правлінням. Проект гімнастичного манежу був розроблений викладачем Ніжинського нижчого технічного училища інженером-технологом Пуліковським. Цей проект та всю необхідну документацію 6 січня 1914 р. було надіслано для схвалення та прийняття позитивного рішення до Міністерства освіти [14]. А в березні 1914 р. Й. Леціус у листі до міністра освіти Л. А. Кассо наголошував на невідкладності асигнувань

необхідних коштів на побудову гімнастичного манежу, а також власної інститутської електростанції (оскільки в грудні 1913 р. з'ясувалося, що спорудження в Ніжині міської електростанції відсунуто, за словами директора, *ad Calendas graecas* – тобто на невизначений час [15]. Крім того, у цьому ж листі до міністра Й. Леціус висловився досить категорично щодо фінансового забезпечення інституту. Ще раніше, він зауважував, що «Інститут знаходиться на порозі фінансової катастрофи (він отримує все ще ту ж суму на опалення, освітлення, найм обслуговуючого персоналу і ремонт, що й в 1875 р.; суми цієї ледве вистачає на опалення, а спеціальних коштів немає)» [16]. Тому директор наполягав на покращенні фінансування: «Якщо Міністерство бажає, щоби Інститут в м. Ніжині, нині неймовірно запущений, був приведений до порядку і надалі утримувався в порядку, – і, звичайно, воно цього бажає, – то воно повинно мати в своєму розпорядженні для цього свого закладу на ведення господарства не 12 тис. рублів на рік, а щонайменше 24 тис., а краще 25-26 тис., і, крім того, воно повинно вимагати від казни відсотків від капіталу, пожертвованого кн. Безбородьком, і вжити їх на поточні потреби Інституту в якості спеціальних коштів останнього» [17].

Не обмежуючись ґрунтовним листуванням з міністерством, директор 10 червня 1914 р. їде до міністра Л. А. Кассо «обговорити особисто потреби Інституту» [18]. Так, зокрема, на думку Й. Леціуса, інституту вкрай був потрібен на 1915 рік кредит 40 тис. руб. «на встановлення елементарного благоустрою, та кошти на окрему будівлю для бібліотеки». Крім того, директор прохав дозволу збудувати окрему будівлю для гімназії в 1916 р., а також «...якщо ми зможемо 1917 р. побудувати ще й інтернат та облаштувати центральне опалення в головному корпусі, то вся робота з впорядкування інституту буде завершена» [19]. Клопотав також директор і за професорів інституту щодо внесення змін в уже розроблені і подані до Державної думи штати університетів та включення професорів історико-філологічних інститутів до спільного закону, оскільки «професори дуже потребують деякого покращення свого більш ніж скромного матеріального становища» [20].

Проте таким масштабним планам перебудови не судилося здійснитися. Відчутного удару по намірах директора завдало рішення будівельного комітету міністерства народної освіти, який розглядав проект гімнастичного залу і 5 травня ухвалив відхилити його як неприйнятний [21]. 29 червня 1914 р. Й. Леціус знову в міністерстві доводив, що технічні характеристики гімнастичного залу є обґрунтованими і прохав повторно розглянути поданий проект [22]. Але чиновники міністерства були невблаганними.

У плани Й. Леціуса входила також і реорганізація навчального закладу. Так, зокрема, у доповідній записці міністру (на 10 аркушах) від 15 грудня 1913 р. директор пропонував «за збереження нині існуючого інституту [...], відновити юридичний ліцей, який існував протягом 35 років. Об'єднаний вищий навчальний заклад міг би бути названим Ніжинською Академією». Директор доводив, що «відновлення ліцею при цьому є здійсненним без значних витрат. Необхідна кількість аудиторій і приміщень бібліотеки може бути відведеною у головній будівлі інституту за умови ліквідації інтернату. Знадобляться тільки двоповерхові флігелі у садибі інституту з 8-а квартирами для професорів і викладачів юридичного відділення, пропонованої мною Ніжинської академії гуманітарних державних наук» [23]. Оскільки Й. Леціус пропонував на додачу до всього надати інституту право на спеціальні кошти, то навіть, незважаючи на приятельські стосунки з міністром Л.А. Кассо (таке, здається, мало місце), цей проект було залишено без позитивного вердикту міністерства.

Крім того, у доповідній записці на ім'я міністра Й. Леціус також пропонував ввести для студентів Історико-філологічного інституту 5-ий рік навчання – виключно для педагогічної і дидактичної підготовки майбутніх вчителів і прохав «з наступного академічного року курс навчання в Інституті продовжити на 5-й спеціально педагогічний рік» [24]. Незважаючи на очевидну слушність подібної пропозиції, інститут так і не дочекався схвалення подібної реформи. Скрута з вільними коштами, а також подих майбутньої війни і потім її початок улітку 1914 р. не дозволили міністерству освіти прислухатися до ідей Й. Леціуса і підтримати їх реалізацію.

Реформаторський запал директора колектив інституту беззаперечно підтримував, розуміючи логіку і необхідність реформування навчального закладу у відповідності з вимогами часу. Ось витяг з протоколу засідання конференції інституту від 25 січня 1914 р.:

«2. Слухали: Пропозицію п. Директора з питання про розширення програми викладання на класичному відділенні III-IV курсів з метою усунення існуючих прогалин у цьому викладанні.

Ухвалили: Клопотати, відповідно до пропозиції п. Директора і професорів класичної філології, що приєдналися до його думки, перед Міністерством Народної Освіти про дозвіл ввести до кола предметів, які викладаються на згаданому відділенні, також історичну граматику грецької мови, історію античного мистецтва, історію античної релігії, з тим, щоб на курси вказаних предметів, що читалися б одночасно для всіх студентів відділення, було відведено по 2 год. на тиждень на кожен предмет» [25]. І вже 1 травня 1914 р. попечитель Київського навчального округу повідомляв Й. Леціуса, що міністерство дозволило включити ці курси з 1914-1915 навчального року в навчальний план класичного відділення [26].

На тому ж засіданні директор запропонував відновити щорічні урочистості в інституті в день річниці відкриття, тобто 14 вересня. Й. Леціус тоді ж запропонував також розпочати підготовку до майбутнього святкування в 1920 р. (у протоколі помилково вказано 1820 р. – П.М.) 100-річного ювілею вищого навчального закладу в м. Ніжині. Конференція ухвалила розпочати цю підготовку і готувати, зокрема, історію інституту і навчальних закладів, які існували раніше в його стінах [27]. Як бачимо, рішення щодо підготовки до ювілею було прийнято за 6,5 року до планованої дати урочистостей. Це свідчило, що Й. Леціус і колектив інституту усвідомлювали роль і значення Ніжинської вищої школи у поширенні освіти на теренах Російської імперії і планували гідно зустріти цей ювілей, який зміцнить авторитет інституту ще більше.

Цікавою була ще одна пропозиція Й. Леціуса, висловлена ним 31 травня 1914 р. і підтримана конференцією інституту. На думку директора, «бажано було б в інтересах навчальної справи ввести: 1) лекційні книжки для запису оцінок, які отримують студенти за домашнє читання, переклади, твори, на репетиціях (консультаціях. – П.М.) і екзаменах, що дає можливість краще стежити за успіхами кожного студента і що може справити благотворний вплив і на заняття самих студентів; 2) іменних студентських білетів» [28]. Це говорить про те, що він тонко відчував вимоги навчального процесу і добре розумівся навіть на такій, здавалося б, формальній стороні справи, як контроль. Сьогодні неможливо уявити студента без студентського квитка і залікової книжки, які пропонував ввести Й. Леціус ще на початку ХХ ст.

Піклуючись про суттєве покращення фінансування Інституту (з огляду на низку проблем, які терміново треба було вирішувати), директор не забував і про рівень матеріального забезпечення студентів. Його попередник І.І.Іванов проводив досить суворий режим економії коштів. Так, зокрема, тоді було суттєво скорочено видатки на утримання студентів, у т. ч. і на харчування. Крім того, так звані своєкошtnі студенти ще 12 березня 1912 р. прохали І. І. Іванова дозволити їм організацію гуртка для допомоги своєкошtnим студентам, які перебували у фінансовій скруті [29]. При цьому студенти посилалися на існування такого ж гуртка в Санкт-Петербурзькому історико-філологічному інституті і за зразком статуту гуртка тамтешнього інституту підготували проект свого статуту. Комісія, створена для розгляду цього проекту, 13 квітня 1913 р. не знайшла можливим його схвалити [30]. І тільки з приходом на директорську посаду Й. Леціуса такий гурток 16 листопада 1913 р. конференцією Інституту було затверджено, а директор зробив внесок (під час першого благодійного збору коштів) 11 руб. 88 коп. [31]. У статті 1-ій статуту зазначалося: «Мета гуртка полягає в наданні у позику матеріальної допомоги тим своєкошtnим студентам Історико-філологічного Інституту князя Безбородька, хто має таку потребу» [32]. Зауважимо, що, станом на 1 січня 1914 р., в інституті навчалось 34 своєкошtnих студенти, і для них таке рішення було дуже важливим [33].

Реалізація однієї з пропозицій директора мала досить гучний розголос у пресі та громадській думці і була одним із мотивів його усунення із займаної посади. Йдеться про зміни в статусі кімнати (музею) М.Гоголя, що виникла з Гоголівської виставки і була присвячена 100-річчю з дня народження письменника [34]. Тоді ж, у ювілейні дні, було відкрито доступ відвідувачів до цього зібрання, яке розміщувалося в бібліотеці інституту. Проте восени 1909 р. правління інституту ухвалило рішення щодо дозволу відвідання кімнати-музею Гоголя «1 раз на місяць у першу неділю після 1-го числа з 12 до 2 години дня» [35]. Але відсутність окремого приміщення для музею та побоювання за цілісність бібліотеки під час відвідування його групами змусили правління слідом за тим ухвалити рішення про повну заборону екскурсій до того часу, поки не підшукають окремого приміщення для музею. Конференція інституту на своєму засіданні 23 січня 1910 р. приєдналася до ухвали правління, зазначивши, що заборона доступу до музею діє до «відшукання приміщення незалежного від бібліотеки» [36].

Таким чином, не попрацювавши і півроку, кімната-музей Гоголя закрилася для широкого загалу вже на початку 1910 р. з цілком зрозумілих причин. При цьому була ще низка колізій юридичного характеру, які унеможливлювали функціонування Гоголівської кімнати. По-перше, в статуті Історико-філологічного інституту князя Безбородька, звичайно ж, не було згадки про музей (чи кімнату) як окремих структурний підрозділ інституту, а значить, не передбачалися видатки на його утримання, поповнення і т.п.; по-друге, все, що було в експозиції кімнати Гоголя (крім нот і газет), було записано на баланс бібліотеки, а кімната не мала своєї інвентарної книги (було тільки висловлено бажання її мати [37]) і печатки, яку теж планувалося замовити [38]; по-третє, кімната Гоголя працювала за відсутності інструкції чи положення (чи тим більше статуту) про її функціонування, і тому конференція інституту 23 січня 1910 р. цілком слушно відклала прийняття проекту інструкції «до остаточного з'ясування питання про приміщення для Гоголівської кімнати» [39]. Крім того, тоді в 1909-1910 рр. інститут переживав непрості часи недостатнього фінансування, а директор І. І. Іванов, як вже згадувалося, проводив режим економії коштів, і тому непередбачені додаткові витрати на створення музею були просто невідомими для навчального закладу.

Отже, всі зазначені обставини вказували на те, що кімната Гоголя, не маючи окремого приміщення і нормативного документа, який би засвідчував її статус, не могла працювати в режимі музею і приймати групи відвідувачів.

Зауважимо, що протягом 1911-1913 рр. музей не працював для відвідувачів.

25 січня 1914 р. на конференції інституту було заслухано «пропозицію п. Директора про необхідність перетворити так званий Гоголівський музей, що існує при фундаментальній бібліотеці Інституту, в іншу установу внаслідок того, що кількість предметів, які відносяться до великого письменника, надто невелика, і тому сховищу, де вони зберігаються, аж ніяк не личить називатися музеєм» [40]. Конференція одногolosно ухвалила «скасувати постанову Конференції від 4 грудня 1910 р. і, відповідно до пропозиції п. Директора, утворити замість т.зв. Гоголівського музею історичну кімнату Інституту імені Гоголя для зберігання пам'ятних предметів, які відносяться і до життя великого письменника, і до історії цього вищого навчального закладу взагалі, в якому він отримав освіту» [41].

Така реорганізація, мабуть, зачепила за живе організатора цього зібрання П.О. Заболотського, який на той момент уже не працював у інституті. Ймовірно, що саме він був натхненником (а то й автором) публікації допису в №13687 газети «Новое время» (яку, до речі, в інституті передплачували) в квітні 1914 р. під заголовком «Злочлочения с Гоголевским Музеем», де в перекрученому вигляді було змальовано ситуацію, пов'язану з рішенням конференції. У відповідь на цю публікацію Й. Леціус надіслав до газети «Новое время» своє спростування, де, зокрема, зазначав: «Вся замітка від початку до кінця є суцільною мерзенною інсинуацією. Автор, який, звичайно ж, добре відомий кожному ніжинцю, скаржиться на те, що нібито я знушаюся над пам'яттю Гоголя, що я знищую організований П.О. Заболотським Гоголівський

Музей [...] П.О. Заболотський наполегливо називав цю кімнату «Музеєм», хоча зібрані ним матеріали ні в кількісному, ні в якісному відношенні не виправдовують такої гучної назви [...] Це була кімната з небагатьма предметами, що мали відношення до Гоголя, а досить багатьма, що ніякого відношення до нього не мають і ніякому російському серцю не є дорогими, хіба що тільки серцю Заболотського, організатора «Музею». Проте, ім'я їй (так в тексті мався на увазі «Музей».- П.М.) було дане не Конференцією, а тільки п. Заболотським. У «Музеї» навіть зберігалася одна коробка з-під цукерок із зображенням Тараса Бульби, а стіни були обвішані засохлими вінками з брудними стрічками. Такими ж вінками і стрічками була обвішана також тумба, що щезла зі студентської спальні, на якій організатор «Музею» поставив гіпсовий бюст Гоголя. Все це було зовсім негідне Гоголя, негідне Вищого Навчального Закладу і являло собою якусь фальш» [42].

Те, що запропонував Й. Леціус і конференція одностайно підтримала, було, звичайно ж, не якимось оригінальним витвором директора. Такою ж (щодо гоголівського зібрання) була позиція і попереднього директора І.І. Іванова. Але те, що можна було робити росіянинові Іванову, аж ніяк не могло зійти з рук німцю Леціусу.

Дії ж директора Інституту щодо гоголівського зібрання були цілком логічними і виправданими і ніякого замаху «на пам'ять великого письменника» (як писав губернатор І.І. Стерлігов на ім'я попечителя округу) [43] не було й близько. Ці дії директора Й. Леціуса звелися, власне, до двох пропозицій, підтриманих колективом: ухвали про винесення з музею вінків і одноголосного рішення про те, що зібрання треба все-таки іменувати кімнатою, а не музеєм. А хіба вінкам, покладеним до пам'ятника М. Гоголю, а потім переданим міською владою до інституту, місце в музеї? І в що могли перетворитися за п'ять років ці вінки із живих квітів? Відповідь очевидна. Що ж до найменування кімнатою чи музеєм зібраної гоголіани, то після відомої ухвали правління про припинення відвідин зібрання і відсутності окремого приміщення для нього, називати це музеєм було б видавати бажане за дійсне.

Розголос цих рішень директора Й. Леціуса був досить гучним. Недоброзичливці (в тому числі, як вже зазначалося, і П.О. Заболотський) організували серію публікацій у пресі, вдаючись до перекручування фактів і відвертої брехні. Це змусило окружне начальство вимагати від директора пояснень. Так, наприклад, 30 квітня попечитель Київського навчального округу надіслав Й. Леціусу листа, де, посилаючись на публікацію у № 2 «Українського студента» за 1914 р., стверджував, що «в інституті велася боротьба між українцями і великоросами і останні вказували Вашому Превосходительству на цілковиту безкорисність виписки малоруських книг до бібліотеки Інституту, проте Конференція Інституту перешкод не вчинила і книги були виписані. З цим у зв'язок подається скасування, що сталося начебто за Вашим розпорядженням, гоголівського музею, що знаходиться в інституті, і заміна його кімнатою видатних вихованців, причому з музею всі вінки начебто були винесені і розміщені у вбиральні» [44]. Відповідаючи попечителю округу, Й. Леціус, зокрема, зазначав: «ні мені, ні кому-небудь з професорської колегії нічого не відомо про те, щоби «Ніжинський Історико-філологічний Інститут об'єднався з іншими навчальними закладами» в українському рухові. Під Інститутом, у даному випадку, звичайно, можна було б розуміти тільки студентів, а серед останніх значно переважають великороси, які стоять зовсім поза так званим українським рухом. Крім того, ні я, ні Інспектор Інституту, ні наставники, які знаходяться у постійному контакті зі студентами, ми всі не помічаємо ніякого антагонізму між студентами-великоросами і студентами-українцями. Що відбувається у серці кожного, ми, звичайно, не знаємо, проте ми не бачимо ніяких проявів племінної ворожнечі і помічаємо тільки мирні товариські стосунки. Політика, наскільки взагалі можна бачити, серед студентів зовсім відсутня» [45]. Крім того, директор додавав, що студенти-великороси ніколи не вказували йому на цілковиту безкорисність яких-небудь книг українською мовою [46]. Наприкінці листа Й. Леціус зазначав: «на мою думку і на думку інших професорів і викладачів наклепницькі кореспонденції про Ніжинський Історико-філологічний інститут у різних газетах не припиняться, доки в Ніжині буде жити і діяти один пан

(має на увазі П.О. Заболотського. – П.М.), який мило посміхається, і котрий, на моє глибоке переконання, грає тут сумнівну роль. Якщо тільки цей пан знайде собі інше поприще, мені, ймовірно, вже не треба буде знову і знову давати необхідні пояснення з приводу різних брехливих кореспонденцій»[47].

Проте активна діяльність Й. Леціуса на посаді керівника навчального закладу була припинена війною. 17 липня 1914 р. Ніжинська міська управа повідомила директора, що внаслідок оголошеної мобілізації «...підпорядкований Вам навчальний заклад з 17 липня буде відведено для розміщення запасних нижчих чинів»[48]. А вже через 5 днів директор доповідав попечителю Київського навчального округу, що «з 19 липня, у зв'язку з мобілізацією, зайняті під приміщення запасних нижчих чинів, закликаних до дійсної військової служби, в головній будівлі [...]. Інституту всі аудиторії, 6 камер, рекреаційний зал і всі приміщення гімназії, за винятком бібліотеки і фізичного кабінету»[49]. 9 серпня правління інституту ухвалило «тимчасово закрити інтернат, оскільки всі його приміщення, навіть всі господарські, разом з господарським інвентарем надані лазарету, що відкривається. Протягом 12 серпня казеннокоштні студенти повинні виселитися до міста на приватні квартири»[50]. Директор інституту клопотався перед міською управою про допомогу в отриманні для студентів, які виселилися з інтернату, дешевих квартир, оскільки вони мають утримання всього на 20 руб. 53 коп. на місяць [51]. Крім того, він добився від управи передачі для функціонування інститутської гімназії щойно збудованої будівлі училища на вул. Дорогинській [52], а для молодших класів інститутської гімназії прохав передати приміщення у колишньому будинку Руссо, який знаходився навпроти інституту. Він також повідомляв управу про те, що член управи Матвієнко заявив про можливість розмістити студентів у будинку Чернова по Лицейській вулиці [53]. Тоді ж Й. Леціус прохав попечителя округу дозволити участь педагогічного колективу у діяльності місцевої благодійницької організації і переказу їй відрахувань від зарплати, а саме 2%. Попечитель дозволив колективу брати участь у благодійницькій діяльності, а 2% відрахувань наказав спрямовувати на депозити Управління навчального округу «на потреби війни»[54].

Що ж до госпітально, то його облаштування спочатку було за рахунок інституту, який надав для цього 100 ліжок, 100 матраців, 100 великих подушок, 100 малих подушок, 200 великих і 200 малих наволочок [55]. Перших поранених привезли до інституту 9 жовтня (70 чол.), а 18 жовтня – другу партію (320 чол.). Поранених зустрічали ще на вокзалі, а також в інституті санітарні загони студентів і гімназистів, які заносили до госпіталю важкопоранених солдатів на ношах або на руках [56]. З початком війни для Й. Леціуса ставало цілком очевидним, що нормальна життєдіяльність інституту вже буде неможливою, а його проекти перебудови навчального закладу (до яких він взявся з такою енергією) і справді будуть відкладені ad Calendas graecas.

Напередодні і особливо з початком війни з Німеччиною (19 липня 1914 р.) шовіністичний чад і антинімецькі настрої у російському суспільстві досягли небаченого раніше розмаху. Роздуті інсинуації навколо директора (німця за походженням) Й. Леціуса і його сім'ї викликали недовіру і підозри у місцевої влади (міста і губернії), а потім перекинулися на вищий рівень. Розпочалося все, мабуть, з того, що повітовий військовий начальник через декілька днів після зайняття запасними будівлі інституту надіслав директору листа, де докоряв йому за нібито «сухе» ставлення до закликаних на військову службу. У відповідь Й. Леціус надіслав свого листа, де передовсім дякував військовому начальнику за порядок в інституті, а на докір про «сухе» ставлення написав, що «він знає свій обов'язок, був і буде завжди вірним своїй присязі і доводив це дієво не один раз, особливо в тяжкі дні 1905 року» [57]. Зарозумілий солдафон свою хамську сутність виявив у новому листі до директора. Цей «шедевр» епістолярного жанру (у стилі персонажів М.Є. Салтикова - Щедрина) варто подати повністю: «Мне выразить благодарность может только мой начальник, от Вас не принимаю, считаю что таковое может писать только по меньшей (так у тексті. – П.М.) мере, не понимающий. Ваша родословная меня не интересует, за сим по сему прекращаю всякую переписку. Полковник [підпис нерозбірливий. –

П.М.]»[58]. А далі дійшло до того, що жандармське управління встановило нагляд за листуванням і особою Й. Леціуса [59].

7 серпня 1914 р. ніжинський поліцеймейстер доносив чернігівському губернатору І. І. Стерлігову: «Останніми днями в місті Ніжині поширилися чутки про те, що дві дочки Директора Ніжинського Історико-філологічного Інституту кн. Безбородька – Йосифа Андрійовича Леціуса знаходяться в даний час в Німеччині і стали там сестрами милосердя на театрі воєнних дій, доглядаючи поранених Німецької армії, яка діє проти Росії. Населення міста Ніжина взагалі і раніше якось недружно ставилося до Леціуса, а тепер же, внаслідок того, що він за походженням німець і під впливом подібних чуток, що поширилися, серед населення з'явилося прямо вороже налаштування проти нього[...] Леціус викликав вороже до себе ставлення з боку більшості населення міста Ніжина тим, що нечуйно поставився до патріотичної маніфестації, яка була тут 22 минулого липня у зв'язку з оголошенням того дня Височайшого Маніфесту про війну з Німеччиною»[60] і далі повідомляв, що за рапортом Леціуса «маніфестанти нібито «увірвалися» в інститутський двір і «ломалися» в парадні двері головної будівлі з метою взяти портрет Государя Імператора і прохав про недопущення на майбутнє маніфестантів до інститутського двору»[61].

Губернатор І. І. Стерлігов у свою чергу в листі до попечителя округу А. М. Деревинського, зокрема, писав, що «у березні місяці цього року (так у листі. – **П.М.**) директором Ніжинського інституту Леціусом було порушено питання про знищення в інституті музею М. В. Гоголя, заснованого в 1909 р. в столітню річницю великого вихованця гімназії вищих наук (нині інститут) князя Безбородька. Через декілька тижнів після цього, вінки, що були покладені в день заснування музею, за наказом Леціуса були перенесені до вбиральні, якою користуються професори», додаючи, що «переслідування всіма доступними засобами переконаних російських людей і небажання стати близько до представників російського суспільства у Ніжині, викликали вкрай неприязне ставлення до директора інституту...», губернатор увінчав це висновком, що «перебування на посаді керівника майбутніх педагогів людини подібного спрямування може потягти за собою вкрай небажані для російської школи наслідки» [62]. Губернатор прохав також попечителя перевести з Ніжина «директора Інституту Леціуса хоча би на час війни» [63].

Губернатор додавав до свого листа і довідку, де йшлося про те, що в 1907-1909 рр. Й. Леціус, будучи професором Київського університету св. Володимира, належав до групи лівих професорів, і коли М. Грушевський хотів посісти університетську кафедру історії, а окружне начальство запропонувало університету цього не допустити, то прихильники М. Грушевського його все ж обрали. Губернатор називає серед затятих прихильників професора М. Грушевського і Й. Леціуса та додає, що Й. Леціус винен у тому, що професорська колегія тоді провалила балотування відомого своїми патріотичними поглядами В.І. Савву (який, до речі, до того якраз працював у Інституті князя Безбородька. – **П.М.**) [64]. А на завершення губернатор виводив безапеляційний висновок: «Взагалі сім'я Леціуса майже не володіє Російською мовою, діти його отримали освіту і виховання в Німеччині і, ця сім'я ставиться до всього російського з великим упередженням» [65]. Крім того, жандармське відомство підкинуло інформацію, що брат Й. Леціуса – Оскар Леціус – приходський лікар у містечку Пельве Верроського повіту Ліфляндської губернії – за своїми поглядами затятий німець-балт, що глибоко ненавидить росіян і дотепер постійно говорить про перемогу народу з більш високою культурою [66].

Про те ж саме усунення Й. Леціуса з посади директора інституту йшлося і в проханні губернатора до військових властей, і вже 31 серпня І. І. Стерлігов отримав зі штабу Київського військового округу повідомлення про наказ перевести з Ніжина директора Й. Леціуса [67]. Тиск військових справив свій вплив і на Міністерство освіти, і міністр розпорядився в листі до попечителя округу запропонувати директору (після виходу з відпустки 20 жовтня) написати прохання про звільнення від служби, що врешті-решт і сталося 10 жовтня 1914 р., коли Й. Леціус подав відповідне прохання [68].

Наказом від 10 грудня 1914 р. він звільнявся з посади директора (з 20 жовтня цього ж року). Як повідомляв тоді колишнього директора інспектор інституту І.І.Семенов, Й. Леціус повинен був повернути зроблений перерахунок його утримання з 20 жовтня по 1 грудня в сумі 744 руб.16 коп. [69]. Це, звичайно, було не зовсім коректним з боку інспектора, адже до 18 грудня (дата повідомлення від І. І. Семенова) Й. Леціус не знав про звільнення.

Після отримання наказу про звільнення, колишній директор разом із сім'єю виїхав до Самари, звідки 9 січня 1915 р. написав до Ніжина листа, у якому повідомляв, що надіслав запит до міністерства і «якщо Міністерство обґрунтує, що я зобов'язаний виплатити ці гроші, я їх негайно надішлю» [70]. Крапку в цій історії поставило міністерство. 18 лютого 1915 р. попечитель округу повідомив І. І. Семенова, що «Міністерство ухвалило, що цей перебір (тобто 744 руб.16 коп.– П.М.)..., повинен бути залишеним без стягування і прийнятим на рахунок казни» [71].

Крім того, інспектор інституту І. І. Семенов (до речі, саме він виконував обов'язки директора інституту за відсутності Ф. Ф. Гельке, І. І. Іванова і Й. А. Леціуса) звинуватив Й. Леціуса і економа А. Тарасевича у величезній траті інститутських коштів. Так, зокрема, у листі (точніше було б – доносі) на ім'я попечителя округу від 22 листопада 1914 р. (тобто ще до отримання наказу про звільнення Й. Леціуса) він писав про те, що «було витрачено з вересня 1913 р. до вересня 1914 р., тобто за рік служби Леціуса і Тарасевича близько 7 тис. рублів. А проте, незважаючи на такі витрати, для Інституту і Гімназії не було зроблено нічого...» [72]. Така констатація була справжнім наклепом, адже, за наявними документами опис ремонтних робіт, проведених тільки за літо 1914 р., за кошторисом становив 9119 руб. 07 коп., а архітектор округу Лістовничий підтвердив, що якість робіт є належною [73].

Більше того, І.І. Семенов спробував перекласти на Й. Леціуса ухвалу суду про виплату інститутом підряднику Зеленьку 381 руб.71 коп. за зроблене ним утеплення стелі головної будівлі інституту ще в 1914 р. і не оплаченим. І.І. Семенов звинуватив Зеленьку у нібито неякісному виконанні роботи, яку довелося начебто переробляти на суму 438 руб. 92 коп. Виходячи з цього, І.І. Семенов у листі до попечителя округу 26 листопада 1916 (!) р. запропонував витрати (чомусь на 616 руб.92 коп.) стягнути з Й. Леціуса, як завдані ним збитки інституту [74]. І це через два роки після звільнення Й. Леціуса і взагалі за його відсутності в Ніжині!

На жаль, мало що відомо про особисте життя Йосифа Леціуса і зовсім нічого про його останні роки. У сім'ї Йосифа Андрійовича і Марії Петрівни Леціус (Стеллінг) було шість дочок: Вольтруда (1888 р.н.), Гільдегунда (1890 р. н.), Гельга (1892 р. н.), Герда (1894 р. н.), Альмута (1896 р. н.) і Адельгерда (1900 р. н.) [75]. У Ніжині професор Й. Леціус очолював також жі історико-філологічне товариство вузу, яке збиралося на свої засідання майже щомісячно.

Після звільнення з посади колишній директор разом із сім'єю деякий час проживав у Ніжині по вул. Дорогинській (тепер Івана Франка), 7, а 24 грудня 1914 р. на вимогу властей сім'я Леціусів переїхала на проживання до Самари [76]. Останню звістку про себе він подав 19 січня 1915 р. Колишній директор написав листа з Самари виконувачу обов'язки директора інституту І.І. Семенову, де прохав залишені ним у його квартири речі передати А. Тарасевичу [77]. Крім того, в 1917 р. після повалення самодержавства Російська Академія наук виступила на захист Й. Леціуса та інших професорів (німців за походженням), які були усунуті із займаних посад і депортовані в різні райони імперії після початку Першої світової війни. 15 травня загальні збори академії ухвалили резолюцію такого змісту: «В епоху, коли Міністерство народної освіти прагне заглибити гріхи недавнього минулого і несправедливості стосовно до професорів, що були в немилості – доречним було б нагадати п. міністру народної освіти про сумну долю професора Кнауера і професора Леціуса і прохати про повернення їх на місця і посади, які вони були вимушені залишити під тиском політики старої влади» [78]. На жаль, немає достовірної інформації щодо того, якою була відповідь міністерства і чи взагалі була якась реакція на прохання Академії наук.

Таким чином, навіть короткий період роботи Й. Леціуса в Історико-філологічному

інституті князя Безбородька виявив його непересічний талант адміністратора і господарника, педагога і просто інтелігентної людини, для якої сумлінне виконання своїх обов'язків було пріоритетом. Висловимо припущення, що якби не початок Першої світової війни і дезорганізація у зв'язку з цим нормального ритму роботи інституту та депортація директора з Ніжина, то Йосиф Андрійович Леціус зміг би якісно перебудувати навчальний процес і надати навчальному закладу справді друге дихання. Проте це тільки припущення. Умовного способу історія не визнає.

1. Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі: ВДАЧОН), ф.1105, оп.1, спр.1955, арк. 32 зв.
2. ВДАЧОН, ф.1105, оп.1, спр. 1833, арк.9, 15, 70 зв.
3. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 1888, арк. 85-86 зв.
4. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 1972, арк. 6 зв.
5. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр.1888, арк. 103 зв.
6. Там само. - Арк. 119.
7. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 1972, арк. 2.
8. Там само. – Арк. 7 зв, 12 зв, 22-23 зв.
9. ВДАЧОН, ф.1105, оп.1, спр.1833, арк.45.
10. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 1837, арк. 4 зв.-5.
11. ВДАЧОН, ф.1105, оп.1, спр.1955, арк. 33 зв.
12. Там само. – Арк. 32 зв.
13. ВДАЧОН, ф.1105, оп.1, спр.1888, арк.116 зв.-117.
14. ВДАЧОН, ф.1105, оп.1, спр.1951, арк.1.
15. Там само. - Арк. 3а.
16. ВДАЧОН, ф.1105, оп.1, спр.1955, арк. 33 зв.
17. ВДАЧОН, ф.1105, оп.1, спр.1951, арк. 3а-3б.
18. ВДАЧОН, ф.1105, оп.1, спр.1833, арк.53.
19. ВДАЧОН, ф.1105, оп.1, спр.1951, арк.4-5.
20. Там само. – Арк. 5 зв.
21. Там само. - Арк. 23.
22. Там само. - Арк. 73-74.
23. ВДАЧОН, ф.1105, оп.1, спр.1837, арк.1 зв.
24. Там само. - Арк.8-8 зв.
25. ВДАЧОН, ф.1105, оп.1, спр.1971, арк.1 зв.
26. ВДАЧОН, ф.1105, оп.1, спр.1896, арк. 3.
27. ВДАЧОН, ф.1105, оп.1, спр.1971, арк.1 зв.-2.
28. Там само. – Арк. 12 зв.
29. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 1838, арк. 5.
30. Там само. – Арк. 7.
31. Там само. – Арк. 9, 24.
32. Там само. – Арк. 1.
33. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 1894, арк. 4.
34. Детальніше див.: Самойленко Г.В. Ніжинська вища школа: сторінки історії /Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. - Ніжин, 2005.- С.173-175.
35. ВДАЧОН, ф.1105, оп.1, спр.1592, арк. 2.
36. ВДАЧОН, ф.1105, оп.1, спр.1538, арк.102 зв.
37. ВДАЧОН, ф.1105, оп.1, спр.1664, арк. 91.
38. ВДАЧОН, ф.1105, оп.1, спр.1592, арк. 2.
39. ВДАЧОН, ф.1105, оп.1, спр.1664, арк. 3.
40. ВДАЧОН, ф.1105, оп.1, спр.1971, арк. 2.
41. Там само. - Арк. 2.
42. ВДАЧОН, ф.1105, оп.1, спр.1833, арк. 48-48 зв.
43. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (Далі: ЦДІАК), ф. 707, оп. 83, спр. 48, арк. 45 зв.
44. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 1955, арк. 47.
45. Там само. – Арк. 48.
46. Там само. – Арк. 48 зв.
47. Там само. – Арк. 49 зв.
48. ВДАЧОН, ф.1105, оп.1, спр.1959, арк. 3.
49. Там само. - Арк.7.
50. ВДАЧОН, ф.1105, оп.1, спр.1972, арк. 75 зв.
51. ВДАЧОН, ф.1105, оп.1, спр.1959, арк. 12.
52. Там само. - Арк. 21.
53. Там само. – Арк. 28.

54. ВДАЧОН, ф.1105, оп.1, спр.1962, арк. 6-7.
55. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 1959, арк. 29.
56. Там само. - Арк. 62.
57. Там само. – Арк. 11.
58. Там само. – Арк. 13.
59. ЦДІАК, ф. 1439, оп.1, спр. 1608 (мкф), арк. 22.
60. ЦДІАК, ф. 707, оп. 83, спр. 48, арк. 37-37 зв.
61. Там само. – Арк. 37 зв.
62. Там само. - Арк. 43 зв.-45 зв.
63. Там само. - Арк. 38.
64. Там само. – Арк. 45.
65. Там само. – Арк. 45 зв.
66. ЦДІАК, ф. 1439, оп.1, спр. 1608 (мкф), арк. 22.
67. ЦДІАК, ф. 707, оп. 83, спр. 48, арк. 39.
68. Там само. – Арк. 48-49.
69. ВДАЧОН, ф.1105, оп.1, спр.1833, арк.80.
70. Там само.- Арк.84.
71. Там само. - Арк.87-87 зв.
72. ВДАЧОН, ф.1105, оп.1, спр.1891, арк.39 зв.
73. ВДАЧОН, ф.1105, оп.1, спр.1956, арк.120-122.
74. Там само. - Арк.156.
75. ЦДІАК, ф. 707, оп. 83, спр. 48, арк. 28.
76. ЦДІАК, ф. 1439, оп.1, спр. 1608 (мкф), арк. 27, 34.
77. ВДАЧОН, ф.1105, оп.1, спр.1833, арк.92.
78. Цит. за: Черкезьянова В.И. Немцы – российскийские ученые в годы Первой мировой войны: Эпизоды из истории Академии наук // режим доступу: www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Pni/2008/08ivcozu.pdf.

В исследовании прослеживается история директорства Иосифа Лециуса в Институте князя Безбородко, которое не было продолжительным (один год). На основании использованных архивных документов возникает фигура умелого администратора и хозяйственника, талантливого и дальновидного педагога, который предпринял попытку кардинальной перестройки Института и которая, к сожалению, не по его вине не была завершена.

Ключевые слова: Историко-филологический институт князя Безбородко, гимназия, Академия гуманитарных государственных наук, комната-музей Гоголя, Министерство народного просвещения, депортация.

The history of Yosyph Letsius' directorship which wasn't a long one (a year) is retraced in the research. On the basis of the studied files one can see the figure of a successful administrator and manager, a talented and far-sighted pedagogue who made an attempt of the cardinal reconstruction of the Institute which unfortunately wasn't completed not through his fault.

Key words: the Prince Oleksandr Bezborodko Historical-Philological Institute, gymnasium, Academy of State Humanities, Gogol's room-museum, Ministry of Public Education, deportation.

**Володимир Васильчук,
Яна Таравська**

ПОЧАТОК ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ АНДРІЯ ЖУКА (1900-1907 рр.)

Здійснена спроба висвітлити характер і головні напрямки початкового етапу політичної діяльності Андрія Жука. Підкреслюється вагомість його праці для подальшого розвитку ідеї національного визволення українського народу.

Ключові слова: Андрій Жук, Революційна українська партія, Полтава, Харків.

Політичне становище українців у Російській імперії в кінці XIX ст. зумовлювало високу потенційну можливість розгортання на теренах України національно-визвольного руху. Активізація молодого покоління цього часу, яке було готове будь-якої миті розпочати боротьбу за політичні і соціальні права рідного народу, призвела до поширення цього настрою в широкому суспільному колі, котре швидко підхопило хвилю обурення проти всездозволеності державної верхівки російського уряду. Свідченням політизації національного руху на українських землях стала поява на заході Полтавщини в 1900 р. Революційної української партії, серед найактивніших членів якої був Андрій Ількович Жук (1880-1968 рр.) [1, с.147].

В історії дослідження його політичної діяльності умовно можна виділити чотири періоди: доеміграційний (1900-1907 рр.), перший еміграційний (1907-1914 рр.), другий еміграційний (1914-1930 рр.) та післяеміграційний (1930- 1940 рр.). У межах кожного з них окремі аспекти громадсько-політичної діяльності Андрія Жука досліджували такі автори: В. Кубійович, І. Витанович, Л. Грач, Ю. Жук, І.Г. Патер, М.М. Романюк та інші [2].

Обраний для дослідження доеміграційний період цінний тим, що саме в цей час відбувається формування головних ідейних переконань юного Андрія Жука, які відіграватимуть визначну роль у подальшій історії визвольних змагань українського народу у межах політичних організацій.

Метою даної статті є комплексне дослідження початкового етапу політичної діяльності Андрія Жука та розкриття суті його роботи в межах Революційної української партії і Української соціал-демократичної робітничої партії.

Андрій Жук народився і виріс у с. Вовчок, на Полтавщині. Досвід громадсько-адміністративної роботи, який він отримав працюючи на посадах писаря волосного суду і кореспондента статистичного бюро Полтавської губернії, сприяв розвитку таких складових якостей політичного лідера, як активності, ініціативності й самостійності. На 19 році (в лютому 1899 р.) Андрій Жук переїжджає із села до м. Лубни, де його громадський кругозір значно розширюється. Він обіймає посаду канцелярського урядовця в таємному відділі повітової земської управи [3, арк.5], (прослужив до травня 1901року)[4, арк.45]. На цій посаді Андрій отримав чимало досвіду з суспільно-економічних відносин села, оскільки часто виконував певний

© Васильчук Володимир Миколайович – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Київського національного лінгвістичного університету.

Таравська Яна – аспірантка Київського національного лінгвістичного університету.

земського начальника, зокрема, виписував звіти, збирав статистику, виготовляв реферати тощо [5, с.40].

У Лубнах на той час відбувалося так зване “громадське пробудження” національного характеру, яке мало практичне втілення в робітничих страйках і студентських заворушеннях. Народжувалась молода Україна, шукаючи свого місця в житті. Цей процес захопив і молодого Андрія, поставивши його до рядів українських національних революціонерів [3, арк.35]. Юнак входить у круги радикально налаштованої гімназійної та студентської молоді і під проводом ідейного керівника цього молодіжного гуртка Миколи Порша глибоко переймається революційними ідеями: ходить на села з революційною пропагандою, в рідному селі засновує нелегальну бібліотеку, розповсюджує прокламації, проводить іншу агітаційну роботу, за що його невдовзі звільняють з посади в земстві [6, арк.14 зв.].

У 1901 р. А. Жук переїздить до Полтави, де за безпосередньою допомогою Василя Кошового дістає роботу в статистичному бюро Полтавського губерніального земства, керівником якого був колишній учасник Старої громади, відомий статистик, етнограф Олександр Русов [3, арк.35]. Оскільки в 1901 р. усі вищі школи на території Росії були закриті з причини численних студентських заворушень, самі студенти цих шкіл були вислані в інші міста під нагляд поліції. За таких обставин значна кількість студентської молоді опинилась на той час в Полтаві [7, арк.8].

Потрапивши у нове оточення, Андрій сходиться з місцевою академічною молоддю і вперше чує від членів статистичної експедиції Полтавського губерніального земства С. Андрієвського та В. Кошового про створення у 1900 р. першої політичної організації на Наддніпрянщині – Революційної української партії (РУП). Своїм найближчим завданням партія ставила цілковите знищення царату революційними партіями Російської держави, заміну абсолютизму федеративною республікою з поділом держави відповідно до історичної та національної різниці земель, з повною автономією кожної області у внутрішніх справах на підставі демократичної конституції.

Під впливом переконливих українофільських позицій членів цієї експедиції Андрій Жук глибоко переймається ідеєю майбутньої самостійної України і вступає до лав новоствореної політичної організації. РУП довгий час була єдиною реальною політичною силою у підросійській Україні, яка відразу ж об'єднала всі радикальні самостійницькі національні сили в один рух під гаслом «Ціль ніщо – рух усе» [8, арк.3].

Необхідно відзначити величезні заслуги самої Революційної партії в історії українського визвольного руху. Це була перша політична партія в Україні, яка згуртувала українську молодь в єдиний національний рух і перша понесла в народні маси поряд із соціалістичними українські політичні гасла, українську книжку та періодичну пресу, незважаючи на жорсткі рамки тогочасної цензури. Ця політична організація підготувала сприятливий ґрунт для здійснення національно-політичного відродження України.

За спогадами А. Жука, перша нарада новоствореної політичної організації відбулася на річці Ворсклі на човнах. Можна сказати, що ця нарада носила інформаційний характер [9, арк. 9 зв.]. У другій партійній нараді, яка відбулася кілька днів по тому в помешканні М. Русова, Андрій Жук брав активну участь, увійшовши таким чином у керівний партійний актив, до якого належали Дмитро Антонович і сам Михайло Русов. На цій нараді було вирішено видавати за кордоном партійний орган (як засіб пропаганди серед молоді), та, крім виданих уже брошур «Самостійна Україна» і «Дядько Дмитро», видати ряд інших популярних брошур для ширення серед селянства. Таким чином, уже у наступному 1902 р. в Чернівцях почав виходити місячник «Гасло», а в 1903 р. – популярна газета «Селянин» [10, с.32]. Присутній на нараді Д. Антонович запропонував молодому Андрію вести хроніку революційної боротьби у цих виданнях (пропонував писати про незгоди і конфлікти селянства із поміщиками та царськими урядовцями).

На той час серед українського населення поширилась упевненість у необхідності

політичного відокремлення від Росії. Андрій Жук мав нагоду охарактеризувати початок революційного руху в партійному органі „Гасло” (травень, 1902 р.): „Подібні розрухи відбуваються на Україні, але ніде, крім Полтави, не чути українців... Ми маємо надію, що хоч на 250-річчя прилучення України до московської держави, українці встигнуть організувати свідомий український, питома український протест...” [11, арк.1]

Влітку 1901 р. А. Жук працював чотири місяці урядовцем на залізничній станції в Білопільлі Сумського повіту Харківської губернії, а вже восени того ж року відбував військову службу, працюючи писарем у канцелярії Полтавського військового начальника. Через рік Андрій дуже захворів і отримав річну відпустку з війська.

Мешкав він у цей час у Харкові. Наприкінці 1902 р. відбуваються досить напружені збори представників харківської «Вільної громади», у яких А. Жук брав активну участь як один з прихильників марксистської групи [12 с.118]. За спогадами товариша Андрія, одного із активістів революційного руху Юрія Колларда, в період загального занепаду партійної роботи реальною організацією діяльності харківської „Вільної громади РУП” займалися А. Жук разом з Б. Камінським. У цей час Ю. Коллард разом з Андрієм їде в справі поширення агітаційної партійної літератури до Люботина, де знайомить його з телеграфістом Грицьком Бойченком, який за пропозицією Жука з великим оптимізмом залучається до активної партійно-пропагандистської роботи.

Уже на початку літа 1903 року Харківська вільна громада під проводом А. Жука та найближчих його партійних товаришів-однодумців розгорнула значну роботу з масового поширення партійної літератури за безпосередньою допомогою українського студентства. Але оскільки у літній період студентів організувати досить складно, то Андрій Жук, як найактивніший член громади, за допомогою Ю. Колларда знайшов підтримку в особі М. Доброскока, який на той час працював у Російській соціал-демократичній робітничій партії, і який допоміг Жуку придбати необхідні зв'язки із залізничними і паровозо-будівельними робітниками та телеграфістами Управління південних залізниць [9, с.271].

Працюючи у відділі статистики служби тяги Управління південних залізниць, А. Жук за допомогою Б. Камінського влітку 1903 р. створює в Харкові Організаційний комітет залізничників України [13, арк. 28 зв.]. Вони налагодили контакт з працівниками залізниці через Люботин і через них поширювали літературу [12, с.137]. Від імені Жука було надруковано та поширено в місті та по залізниці дві відозви, які містили пояснення завдань щойно створеного комітету та заклик до створення спілки залізничників.

Першочерговим його наміром було розширити РУП, включивши до її складу службовців харківських залізниць. Однак цей грандіозний проект потерпів фіаско, оскільки головною помилкою Андрія було те, що він не заручився допомогою і підтримкою в цій справі впливових політичних діячів, які б мали закласти основу організації. Пізніше у своїх спогадах Ю. Коллард писав: «Від мене А. Жук ховав цю справу й мене до організації не покликав, бо вважав мене за людину занадто «націоналістичну» [12, с.139].

У той час сам Андрій працював у статистиці служби тяги Управління південних залізниць. Але вже восени він мав їхати з Харкова, оскільки закінчувався термін його річної «поправки». Комісія визнала Жука придатним до військової служби. Це означало, що він не міг уже повернутися до Харкова, де функціонував щойно створений ним Організаційний комітет. Андрій розумів, що комітет не зможе далі існувати, бо нема людини, яка б змогла продовжити започатковану ним роботу. Щоб остаточно не втратити зв'язки зі своїми політичними товаришами, А. Жук намагався отримати посаду писаря в управлінні військового начальника, бо з полтавського досвіду знав, що писарі при цьому управлінні не обтяжені суворим режимом і мають достатньо часу, щоб підтримувати зв'язок із зовнішнім світом. Призначення на службу залежало від управи місцевої бригади, до якої були

надіслані всі папери А. Жука і звідки його призначили писарем військового начальника в м. Короча Курської губернії [14, арк. 24]. Але Андрію не судилося надовго тут зупинитися, вже через кілька тижнів його відправляють до Харкова в управління місцевої бригади (вища установа над військовими начальниками Харківської і Курської губерній), де засадили за писарську роботу [14, арк.23].

Повернувшись до Харкова, А. Жук продовжує підтримувати зв'язки зі своїми політичними товаришами. Невдовзі (4 жовтня – 19 листопада 1903 р.) розпочалися їх масові арешти, внаслідок чого було розгромлено Київську, Харківську, Полтавську та Лубенську вільні громади [11, арк.6]. У справі Харківської вільної громади заарештовано 22 особи, в числі яких були П. Андріївський, Д. Антонович, Ю. Коллард та інші. А трохи пізніше, 12/25 грудня, у зв'язку з «загальною ліквідацією» Революційної української партії внаслідок провокації залізничного телеграфіста Івана Доброскока арештовують і А. Жука [15, с.35].

У своїй статті, розміщеній в 35-36 номері «Українського самостійника» під назвою «Моя журналістична діяльність», Андрій Жук пригадує, що просидів у тюрмі на Холодній горі в Харкові до липня 1904 р. [10]. Протягом зими-весни 1904 р. відбулася амністія з нагоди народження спадкоємця у царя Миколи II, і заарештовані були звільнені під особливий нагляд поліції [16, арк.197-199]. Звільнившись з-під арешту, Андрій Жук продовжував підтримувати контакт зі своїми політичними товаришами. Так, по дорозі додому через Харків він зупиняється на кілька днів у штаб-квартирі офіціанта І.В. Ланге, де зустрічається з І. Доброскоком, Марією та Аркадієм Кучерявченками і Ю. Коллардом. Після звільнення Андрія Жука відправляють на закінчення військової служби в Курськ у 206 Обоянський полк рядовим, де він пробув до жовтня 1905 р. Отже, майже два роки Жук був відірваний від партійної роботи [10, с.32]. Слід зазначити, що протягом цього часу він підтримував тісний зв'язок з Ю. Коллардом, який інформував Андрія про загальний стан справ. За спогадами Ю. Колларда, вони довіряли один одному і, незважаючи на дещо протилежні погляди у різних програмних питаннях, «ділилися думками про сучасну й майбутню працю РУП».

У зв'язку з цими подіями політико-агітаційна робота РУП того року послаблюється, а її ідеологія зазнає трансформації у бік соціал-демократії. За свідченням А. Жука, «РУП залишилася без усякого проводу, а партійна праця майже завмерла» [7, арк.22]. Звільнившись з військової служби, А. Жук оселяється в Харкові і залучається до активної участі в місцевій організації РУП. На початку 1905 р. Юрій Коллард запрошує його разом з Д. Антоновичем на віче, скликане місцевою організацією у с. Люботин. На ньому тільки Андрій Жук виступив з промовою, про яку Ю. Коллард пізніше у своїх спогадах зазначив, що Андрій «був чомусь з своєї промови незадоволений». Виникнення в результаті нового розколу в межах РУП Української соціал-демократичної спілки як автономної організації РСДРП гостро поставила питання про необхідність з'єднання з російською соціал-демократичною партією. Таким чином, на III партійному з'їзді, який відбувся в кінці 1905 року, Революційна українська партія вимушена прийняти соціал-демократичну програму з автономією України та змінити свою назву на Українську соціал-демократичну робітничу партію [8, арк.5]. Власне, питання реорганізації РУП було підтримане і самим Андрієм Жуком [17, с.11]. Пізніше в «Історичній довідці про УСДРП» він так пояснював причини, з яких виникла необхідність з'єднання з РСДРП: «Питання про це виникло з двох основних причин, одна з яких полягає в тому, що революційний рух всієї Росії поставив за необхідне згуртування революційних сил і централізованого керування революційною боротьбою». Друга причина – РУП серед інших політичних організацій РСДРП почувала себе слабкою через слабкість українського національного руху і тому потребувала підтримки в політичному середовищі [18, арк. 2].

Підтримку і значну допомогу у відродженні РУП надав А. Жуку видатний політичний діяч того часу М. Порш [19, арк. 56]. У 1904 р. разом з А. Жуком він очолив Київську вільну громаду [15, с. 35]. Вони починають спільну працю з підготовки

агітаційно-пропагандистських кадрів зі студентської молоді й одночасно проводять звільнення РУП від неукраїнських та ідеологічно чужих елементів. Унаслідок цього протягом 1905 р. Революційна українська партія за персональним складом набрала майже українського національного характеру і ствердила своє соціал-демократичне спрямування [20]. На черговому партійному з'їзді, який відбувся в грудні 1905 р., Андрій Жук, який прибув від Харківської організації проголошує про вихід з партії Д. Антоновича та деяких його прихильників, які ігнорували програмні вимоги з національного питання [9, арк. 95].

У другій половині лютого 1906 р. А. Жук за дорученням ЦК партії отримує доручення наглядати над партійними організаціями північно-західної частини Полтавської губернії, для котрих Лубенська організація була окружним центром. Він їде до м. Лубни рятувати її від занепаду [10, с.37]. Пише відозву-комунікат від Лубенського комітету УСДРП, яка пізніше була передрукована у нарисах Осипа Гермайзе [10, с.36].

Навесні 1906 р. мали місце вибори до Державної думи, і представники української соціал-демократії, не сподіваючись на успіх, рішуче зайняли позицію бойкоту виборів. Пізніше така пасивна позиція була визнана ними великою помилкою.

Ділові здібності юнака та його здатність до журналістської праці були помічені проводом партії, і в свої 26 років Жук стає членом ЦК УСДРП. Але випробувати себе у новій справі він не встиг, бо в серпні 1906 р. був заарештований за звинуваченням у належності до «Української спілки» РСДРП та відбував піврічне покарання в Лук'янівській в'язниці. Звинувачення це не мало ніяких підстав, оскільки на думку самого Андрія, робота цієї спілки носила антиукраїнський характер і мала намір знищити УСДРП, до якої належав і А. Жук [12]. Пізніше Андрій документально зафіксував найдрібніші деталі свого арешту в 1906 р. [21, с.339]. Завдяки грошовій заставі, внесеній родичами Л. Юркевича, А.Жука було звільнено, після чого він був відряджений ЦК партії до Полтави для підкріплення місцевої партійної організації, що одночасно виступала також як обласний Полтавський комітет УСДРП [9, арк.15].

У березні Жук брав участь в «інспекційній подорожі» до партійних організацій західної Полтавщини (Лубни, Прилуки, Золотоноша) і провів наради з місцевими партійними діячами, після чого поїхав до Києва складати звіт у ЦК партії про загальний стан партійних справ усїєї Полтавщини. Проте через кілька днів по поверненні Андрій мусив виїхати з міста за наказом губернатора, який забороняв проживання революціонеру на території усїєї Полтавської губернії. Як з'ясувалося пізніше, в Полтавській організації УСДРП сидів агент-provokator, який сприяв виселенню Андрія з полтавської території. А. Жук їде до Києва, де знову обіймає посаду секретаря ЦК УСДРП. Перед черговим партійним з'їздом, який відбувся у кінці березня, Жука вже втретє заарештовано і перевезено до Харкова за підозрою в участі у справі одного бомбового замаху, до якого він ніякого відношення не мав. Через два тижні обвинувачення були зняті, і Андрій повернувся до Києва, де він продовжує працювати на посаді партійного секретаря, а також співробітничав у легальному партійному часопису-тижневику „Слово”.

У ході підготовки до виборів до третьої Державної думи А. Жук активно стежив за виборчою кампанією, брав у ній активну участь, провів дві партійні передвиборчі конференції Козелецького та Ніжинського повітів Чернігівської губернії і Золотоноського повіту Полтавської губернії. Зокрема, він підняв на обговорення конференцій питання автономії України [10, с.30]. Також А. Жук виступав на передвиборчих зборах уповноважених від робітництва Київської губернії, що відбулися також нелегально у Михайлівському монастирі.

У серпні в Полтаві була скликана губернська конференція, для якої Андрій Жук від ЦК партії підготував резолюцію про практичну політику в обороні інтересів сільського пролетаріату, особливо заробітчан і сезонних робітників у південній Україні, висунув проект обласної земської організації в цій справі. Поїхати на цю

конференцію А. Жук не мав змоги, оскільки в цей час готувався до втечі за кордон від суду, який був призначений на 12 жовтня 1907 р. Таким чином, уже у вересні 1907 р. А. Жук разом з В. Винниченком і В. Степанківським нелегально виїжджають до Галичини, маючи наміри звідси їхати до Америки. Однак дісталися вони тільки до Женеви, куди приїхала переважна частина російської революційної еміграції. Спілкування Андрія Жука з російськими емігрантами привело до того, що він, вважаючи себе людиною практичного діла, вирішує повернутися до Галичини, щоби бути на рідній землі і працювати для свого народу. Відтак під кінець 1907 р. Андрій Жук опиняється у Львові [5, с.41].

Рано сформоване почуття справедливості і прагнення до покращення життя людей у Андрія Жука зміцнилося за час роботи у волосному суді і вилилося у практичні дії із переїздом до міста Лубни, що стало сходинкою до вищого рівня його громадянської зрілості. Полтавський період формування особистості юнака можна вважати переломним, адже він вступив до лав нелегальної РУП і, увійшовши до керівного активу партії, фактично стає професійним революціонером. Завдяки активній участі Андрія Жука у суспільно-політичному житті українського народу та його організаторським здібностям цей рух у недалекому майбутньому вдалося таки об'єднати в єдину силу під гаслом державної самостійності України.

1. Адамович С. Наддніпрянська політична еміграція в суспільно-політичному житті західноукраїнських земель (1914-1918 рр.) / С. Адамович. – Івано-Франківськ, 2003. – 147 с.

2. Енциклопедія Українознавства. Словникова частина / Гол. ред. В. Кубійович. – Львів, 1993. – Т.2. – С.699-700; Витанович І. Андрій Жук (Ільченко), кооператор-громадянин / І. Витанович. – Львів, 1938; Жук Ю. Спогади про батька / Ю. Жук // Політика і час. – К., 1994. – № 4. – С.60-63; Грач Л. Діяльність Андрія Жука у таборах для українських військовополонених періоду Першої світової війни / Л. Грач // Матеріали третього міжнародного конгресу українців (Харків, 26-29 серпня 1996 р.). Історія. – Харків, 1996. – С.211-213; Патер І.Г. Андрій Жук: політик, кооператор, публіцист / І.Г. Патер // Вісник Львівської комерційної академії. – Львів, 1998. – Т.2. – Ч.2: Проблеми гуманітарних наук. – С.114-132; Патер І., Пастушенко Р. Андрій Жук / І. Патер., Р. Пастушенко // Українські кооператори: історичні нариси. – Львів, 1999. – С.281-294; Снісарчук Л.В. Сторінки творчого життя Андрія Жука / Л.В. Снісарчук // Збірник праць Науково-дослідного центру періодики / За ред.: М.М. Романоюка. – Львів, 1996-1997. – Вип. III/IV. – С.400-410.

3. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України), ф.3807, оп.2, спр.31, 36 арк.

4. Там само, спр.25, 49 арк.

5. І.Витанович Андрій Жук (Ільченко), кооператор-громадянин. – Львів, 1938. – 16 с.

6. ЦДАВО України, ф.3807, оп.2, спр.47, 156 арк.

7. Там само, оп.1, спр.10, 224 арк.

8. Там само, оп.2, спр.41, 13 арк.

9. Там само, оп.1, спр.4, 280 арк.

10. Український Самостійник, липень-серпень 1960 р., №35-36, с.32.

11. ЦДАВО України, ф.3807, оп.2, спр.29, 8 арк.

12. Коллард Ю. Спогади юнацьких днів 1897-1906: Українська студентська громада в Харкові і революційна українська партія (РУП) / Ю. Коллард. – Торонто: Срібна сурма, 1972. – 223 с.

13. ЦДАВО України, ф.3807, оп.2, спр.52, 210 арк.

14. ЦДАВО України, ф.3807, оп.2, спр.32, 27 арк.

15. Головченко В. Від «Самостійної України» до Союзу Визволення України: нариси Історії діяльності української соціал-демократії початку XX ст. / В. Головченко. – Харків: Майдан. – С. 35.

16. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАЛ України), ф.336, оп.1, спр.381, 58 арк.

17. Гирич І. У тіні В. Липинського / І. Гирич // Молода нація, №3(24), 2002. – С.8-45.

18. ЦДАВО України, ф.3807, оп.2, спр.42, 13 арк.

19. Там само, спр.10, 202 арк.

20. Перший український просвітньо-економічний конгрес у Львові, 1-2 лют. 1909р.: Протоколи і реферати, Львів, 1910.

21. Андрій Жук. На Лук'янівці (З тюремних спогадів) / Жук Андрій // Нові шляхи, грудень 1929, с.333-340.

Осуществлена попытка раскрыть характер и главные направления начального этапа политической деятельности Андрея Жука. Подчеркивается значимость его работы для дальнейшего развития идеи национального освобождения украинского народа.

Ключевые слова: Андрей Жук, Революционная украинская партия, УСДРП, Полтава, Харьков.

The aim of the article is to reveal a character and fundamental direction of the initial period socio-political activity of Andrey Zhuk. There is single out an importance his work for further development an idia of national liberation Ukrainian people.

Key words: Andrey Zhuk, Revolutionary Ukrainian Party, USDLP, Poltava, Kharkov.

Катерина Литвин

З ІСТОРІЇ ФОРМУВАННЯ ЕТНОГРАФІЧНОЇ КОЛЕКЦІЇ ВИСТАВКИ XIV АРХЕОЛОГІЧНОГО З'ЇЗДУ В ЧЕРНІГОВІ

У статті висвітлюється процес організації XIV археологічного з'їзду в Чернігові, історія формування етнографічної колекції, здійснюється аналіз представлених на виставці експонатів, які збереглися і увійшли до колекції Чернігівського з'єднаного історичного музею міської і вченої архівної комісії, в пам'ять 1000-ліття літописного існування м. Чернігова.

Ключові слова: Чернігівщина XIX – XX ст., XIV археологічний з'їзд, етнографічні пам'ятки.

Етнографічні пам'ятки минулого – важливі складові національно-культурного надбання, які нині потребують глибокого переосмислення і вивчення. Адже саме вони ілюструють рівень матеріальної та духовної культури попередніх поколінь, надають відомості про релігійні, естетичні цінності, віддзеркалюють історичні етапи розвитку регіону, держави і тим самим відіграють важливу роль у пізнанні, формуванні духовного світу людини.

Цілеспрямоване історико-етнографічне вивчення Чернігівщини розпочалося в середині XVIII ст. Поштовхом до розвитку регіональної історіографії стала праця О. Шафонського “Черниговского наместничества топографическое описание” (1786 р.)¹. Краєзнавчі дослідження активізувались у першій половині XIX ст.: Так, на сторінках тогочасної газети “Черниговские губернские ведомости” (заснованої у 1838 р.) систематично друкувалися статті істориків-краєзнавців О. Лазаревського, О. Марковича, С. Носа, О. Страдомського, присвячені питанням історії, етнографії, фольклористики². В середині XIX ст. на ниві краєзнавчих досліджень виділилася постать чернігівського архієпископа Філарета (Гумілевського) (1802–1866)³. Вчений владика описав минуле краю в “Историко-статистическом описании Черниговской епархии”⁴. Окрім докладного опису церковних старожитностей Сіверської України, Філаретові описи містили відомості народознавчого характеру, зокрема побуту місцевої людності, її звичаїв, обрядів, фольклору.

Серед дослідників минувшини Чернігівщини кінця XIX – початку XX ст. виділяється призабута постать краєзнавця, археолога, музеєзнавця П. Добровольського (1871–1910). Починаючи з 1898 р. на сторінках “Черниговских епархиальных известий” за його підписом з'являлися публікації про розписи Спаського собору та Єлецького монастиря в Чернігові, залишки Юр'євої божниці в Острі та інші пам'ятки⁵. Крім того, дослідник у 1908 р. склав “Каталог виставки XIV Археологічного з'їзду в Чернігові”⁶. До нього було включено описи пам'яток дев'яти відділів виставки, підготовленої до з'їзду. Серед них: старожитності, знайдені під час археологічних розкопок, звичайні знахідки, церковні старожитності, медальйони

© Литвин Катерина Андріївна – аспірантка другого року навчання Київського інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського.

та нумізматика, історичний та етнографічний відділи, стародруки, рукописи та картографічний відділ.

Передісторія організації всеросійських археологічних з'їздів неодноразово привертала увагу сучасних істориків. Так, Н. Ковпаненко у своїй праці розглядала роль з'їздів у дослідженні архітектурно-мистецької спадщини останньої третини ХІХ – початку ХХ ст.⁷. До теми організації ХІV археологічного з'їзду в Чернігові прилучився історик М. Блакитний. Науковець на основі публікацій, уміщених на сторінках часопису “Чернігівські єпархіальні відомості”, реконструював історію підготовки і проведення місцевого археологічного з'їзду⁸. Формування колекції виставки, підготовленої до з'їзду, досліджував історик Р. Перекрестов, описав та простежив долю експонатів, наданих для виставки жителями с. Клиніці Суразького повіту⁹. Участь Чернігівського земства в організації ХІV археологічного з'їзду досліджено у працях історика О. Рахна. Науковець опрацював і ввів до наукового обігу маловідомі архівні джерела, які свідчать не лише про надання чернігівським земством музейної колекції для виставки, але й відзначив надану земством частину видатків на підготовку виставки¹⁰. Інтерес науковців і музейних працівників становили також проблеми вивчення окремих груп етнографічного зібрання (А. Адрог¹¹, В. Зайченко¹², І. Синельник¹³ та інші). Отже, в центрі уваги дослідників перебували питання історії проведення ХІV археологічного з'їзду в Чернігові. Щодо етнографічних та архітектурно-мистецтвознавчих аспектів організації проведення з'їзду, то вони ще не стали предметом спеціального розгляду. Головне завдання даного дослідження посприяти вирішенню зазначеного питання.

Традиція організації етнографічних відділів на виставках почалася з київського з'їзду (1874 р.). Тоді, згідно із науковою програмою, на обговорення з'їзду були висунуті питання, що стосувалися вивчення художньої спадщини, а на підготовленій до з'їзду виставці експонувалися фрагменти внутрішнього оздоблення церковних споруд, церковний декор¹⁴. Започаткована традиція знайшла своє продовження на ХІІ археологічному з'їзді, проведеному у Харкові (1902 р.). Тоді свої наукові доповіді А. Покровський, А. Зарецький, В. Бабенко присвятили особливостям селянського житла, одягу, ткацтва, орнаментики даного регіону¹⁵. Таким чином, можна констатувати, що на початок ХХ ст. науковою громадою уже було вироблено базові підходи до вивчення регіональних етнографічних пам'яток. Ця тенденція знайшла своє продовження у роботі ХІV археологічного з'їзду в Чернігові.

Варто зауважити, що проти рішення проводити науковий форум у Чернігові виступали відомі дослідники М. Кондаков та А. Соболевський. Вони вважали Чернігів нецікавим в археологічному відношенні¹⁶. Вчені розглядали Самарканд або Херсонес як більш вдалі місця для його проведення. Незважаючи на це, Московське археологічне товариство все ж відхилило заяву науковців і 19 вересня 1905 р. надіслало запит до міністерства з проханням до кінця року організувати Попередній комітет по чернігівському з'їзду з метою розробки правил. Попередній комітет у Москві вдалося зібрати 7–9 лютого 1906 р., а вже 19 квітня 1906 р. голова Імператорського Московського археологічного товариства графиня Параскева Сергіївна Уварова прибула до Чернігова¹⁷. Того ж дня відбулося перше організаційне засідання, на якому прийняли рішення про створення в Чернігові Центрального попереднього комітету з улаштування ХІV археологічного з'їзду. До його складу увійшли Чернігівська губернська земська управа, існуюча при ній постійна комісія, яка опікувалася музеєм українських старожитностей ім. В. В. Тарновського, міська управа, утворена міською думою комісія з підготовки археологічного з'їзду, представники губернської вченої архівної комісії, представники конференції Ніжинського історико-філологічного інституту, представники відомств та установ, окремі особи за обранням зборів¹⁸.

Відтак Чернігівський попередній комітет зібрався 1 червня 1906 р. Перші збори присвятили виключно організаційним питанням. Так, головою комітету призначили представника губернського земства М. Корвольсько-Гриневського, його заступниками було обрано В. Круковського та А. Верзилова, виставковий комітет очолив

чернігівський художник, представник губерньського земства І. Рашевський. До складу останнього увійшли: В. Дроздов, П. Дорошенко, А. Шелухин, П. Добровольський, В. Нерода, Н. Любарський, Ф. Волков, М. Могилянський¹⁹.

Головним завданням комітету стала організація виставки, яка мала продемонструвати учасникам з'їзду і науковій громаді пам'ятки місцевої старовини та старожитності всієї Лівобережної України²⁰. В процесі підготовки Московське археологічне товариство співпрацювало з товариством Нестора Літописця в Києві, з філологічними товариствами Одеського та Харківського університетів, археологічними комітетами Курська, Полтави, Орловським церковним історико-археологічним товариством, яке розробило та розповсюдило по губерніях брошуру "Задачи Орловской археологии к предстоящему черниговскому археологическому съезду" та Воронізькою археологічною комісією, яка зосередила свою увагу на зібранні етнографічної колекції для виставки, присвяченої археологічному з'їзду в Чернігові²¹.

Попередній комітет звернувся до товариств, комісій, приватних осіб з проханням надати експонати для виставки. Першим на запит відгукнулося Глухівське земство, надавши свою колекцію для експозиції. Провідне місце зайняли й колекції губерньських навчальних архівних комісій – Тамбовської, Рязанської, Курської, Орловської, Воронізької. Надіслали на виставку свої найскравіші пам'ятки Орловський та Полтавський церковні історико-археологічні комітети та Київське церковне історико-археологічне товариство (засноване в 1872 р.)²², Чернігівська губерньська земська управа надала для виставки дублікати портретів українських діячів з музею українських старожитностей ім. В. В. Тарновського²³.

До підготовчої роботи прилучилася й Чернігівська єпархія. Так, 14 жовтня 1906 р. на основі постанови єпископа Чернігівського та Ніжинського Антонія (Соколова) при Чернігівській духовній семінарії було відкрито єпархіальне давньосховище²⁴. Крім того, була проведена 43-денна ознайомчо-пошукова експедиція єпархією, яка припала на 12 липня – 23 серпня 1907 р. і охопила Чернігівський, Городнянський, Новозибківський, Мглинський, Стародубський, Суразький, Новгород-Сіверський, Кролевецький, Борзенський повіти²⁵. Матеріальну підтримку в організації експедиції надали губерньське земство 1250 руб., повітові земства, такі як: Чернігівське, Глухівське, Суразьке – по 50 руб., Козелецьке та Остерське – по 25 руб., губерньське дворянське зібрання – 500 руб., міські думи: Чернігівська – 1000 руб., Глухівська та Клинецька – по 50 руб., Ніжинська, Конотопська – по 25 руб., Козелецька – 10 руб. Усього 3110 руб. Окрім цього, Дмитро Якович Самоквасов передав 700 руб., а Імператорське Московське археологічне товариство – 1500 руб²⁶.

Урочисте відкриття XIV археологічного з'їзду відбулося 1 серпня 1908 р. в залі Чернігівського дворянського дому. На ньому були присутні губернатор Н. М. Родіонов, управляючий Київським навчальним округом П. Погодін, віце-губернатор Т. Рафальський, предводитель дворянства Х. Комаровський, міський голова А. Верзилов, голова губерньської земської управи Н. Савицький²⁷. У роботі з'їзду взяв участь 281 дослідник з 68 наукових установ, навчальних закладів, товариств. Загалом відбулося 28 засідань, заслухано 85 доповідей з питань етнографічних, архітектурно-мистецьких, історико-правових пам'яток і церковних старожитностей.

Загалом, програма підготовки до з'їзду передбачала проведення, крім суто археологічних досліджень, також збирання архівів, фольклорних матеріалів, написання історичних довідок про всі населені пункти губернії, складання історії парафіяльних храмів, опис церковних і молитовних будинків, поміщицьких садиб тощо²⁸. Таким чином, Чернігівський археологічний з'їзд відрізнявся чітко визначеною регіональною спрямованістю, до того ж, на відміну від попередніх з'їздів, на ньому була представлена не тільки археологічна, але й культурно-художня тематика, яка передбачала ознайомлення з пам'ятками архітектури, образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва. Підтвердженням цього стали доповіді Ф. Горностаєва, присвячені історії будівництва графів Розумовських

на Чернігівщині та особливостям місцевої архітектури²⁹, доповідях Д. Айналлова “Архітектура чернігівських церков”³⁰, Г. Павлуцького “Найдавніші храми Чернігова”, “Про походження форм українського зодчества”³¹, О. Новицького “Риси самобутності в українському зодчестві”³² та представлені на виставці етнографічні пам’ятки.

Ядром етнографічного відділу виставки, яка готувалася до відкриття з’їзду, стали здобутки експедиції, зокрема – шийна іконка та 8 дукачів із зображенням на одній стороні – Богоматері, а на другій – портрета імператриці Катерини; дукачі із зображенням імператора Петра I – з одного боку, а святого Миколая – з другого; дукачі у поєднанні з лицьового боку імператриці Катерини, а на звороті – Благовіщення чи Воскресіння Господнього³³; 24 божники, 111 рушників (38 – побутові 73 – “рушники-набожники”). Популярними для “рушників-набожників” виявилися вишиті декоративні композиції із зображенням двоголових орлів із птахами, виконаними у червоній гамі, а також храмів – у поєднанні синіх та червоних ниток.³⁴

Загальне уявлення про етнографічну колекцію дає складений П. Добровольським до XIV археологічного з’їзду в Чернігові “Каталог”³⁵. Так, в етнографічному відділі ним було описано 11 груп експонатів та складено три додатки. До першої групи під назвою “Будівництво та житло” увійшло 8 експонатів. Другу групу представляли 62 експонати – домашнє начиння, дерев’яний посуд, предмети освітлення та інші господарські речі. До розділу господарського начиння увійшло 38 одиниць. Рибальство, бджільництво, хліборобство представлено 41 експонатом. Розділ ткацтва та обробки льону нараховував 50 найменувань, гончарство – 127 одиниць, одяг – 300, прикраси – 10, розділ вишивки – 136. До колекції увійшли також 54 писанки та 51 дитяча іграшка.

У додатках науковець зазначив експонати, які надійшли з музею Полтавського губернського земства (182 експонати), з колекції імператора Олександра III (44 шт.), окремий додаток було присвячено опису експонатів, наданих священником В. Радіонцевим (у кількості 151) та Воронізьким губернським музеєм (75). Увагу дослідників привернула картина чернігівського художника І. Рашевського “Сьома заповідь”, чавунний дукач із зображенням Спасителя з написом німецькою мовою, зірками та мечами, зображеними по боках. Цінним надбанням було представлення колекції з 539 фотографій. Відомо, що 472 з них – фотографії типів української вишивки з приватної колекції К. Болсуновського, 67 надійшли з с. Хоробичі Городнянського повіту. На жаль, цьому унікальному зібранню світлин не судилося зберегтись до наших часів.

Загальна кількість експонатів, наданих Чернігівщиною для виставки, які стали складовою етнографічного відділу з’їзду, становила 677 (з 1329). Так, Кролевецький повіт був представлений містечком Короп, звідки були привезені флігель з хати та кузні, дерев’яний безмін, сокира, грузки, поплавки, м. Кролевець – мотовилом. Мешканці с. Псарівка для експозиції надали модель хати, 8 божниць, ночви, коромисло, 2 ополончики, сільницю, корець, 3 постілки, ярмо, дугу, 4 ступки, стелюгу, соховили, 2 солом’яні коробки, соху, заступ, сапку, серп, веретено, терницю для конопель на двох ніжках та 19 рушників. Ключ від дверей разом із двома залізними замками надійшов з с. Покошичі, вулик – з с. Мезин, 9 саморобних дерев’яних підсвічників для панахид були передані з с. Райгородка, різьблена підставка для 5 свічок була передана мешканцями с. Будище. Крім того, з Кролевецького повіту були надані для експозиції щітка для білення хат, ткацький верстат для виготовлення рушників, барильце, глечик, 2 тарілки, 27 розмальованих ложок та гладилка.

Глухівський повіт був представлений прикрасою з воріт с. Дунайця, божницею з с. Полошок, ковшем та каганцем. З Глухова було привезено 8 мисок. Із Бобровиці Козелецького повіту були надані стіл, ослінчик, 2 ополоники, 2 тарілки, сільниця, саморобна воскова свіча, підсвічник, таганка для готування їжі в полі. Прикрасили виставку різьблений дерев’яний рубель з с. Гужовки Борзенського повіту, решето з Новгород-Сіверського, лучник з с. Пакуль Чернігівського повіту, мазиця з

Сосницького, гончарний круг з с. Олешні Городнянського повіту та покрішка для діжки з Ніжинщини. Походження вітряка, 3 ковшів, 3 корячок, каганця, 122 вудок, маточника, дерев'яного молотка для пасіки, прядки, кози (старовинної самопрядки), 2 цівок (котушок для мотання ниток) – не встановлене.

Після завершення роботи XIV археологічного з'їзду частину експонатів виставки за ініціативою П. Добровольського було подаровано Чернігову для організації міського музею. Одночасно постало питання про об'єднання всіх музейних закладів, що існували в Чернігові. Серед них: музей українських старожитностей ім. В. В. Тарновського Чернігівського губернського земства, єпархіальне давньохвище, історичний музей губернської вченої архівної комісії. Заклад, що виник, отримав назву “Чернігівський з'єднаний історичний музей міський і вченої архівної комісії, в пам'ять 1000-ліття літописного існування м. Чернігова”.

Формування етнографічної колекції XIV археологічного з'їзду відбулося в умовах стрімкого розвитку історичної науки, усвідомленості громадою необхідності збереження культурного та духовного надбання. Організація етнографічного відділу на Чернігівському археологічному з'їзді стала потужним імпульсом до об'єднання зусиль різних наукових товариств та установ, окремих учених з метою збирання регіональних етнографічних пам'яток. Підтвердженням цього стало проведення експедиції, організованої Чернігівською єпархією напередодні з'їзду з метою збору зразків народних ремесел та промислів. Нині ця колекція етнографічних експонатів – надзвичайно важливий об'єкт для досліджень науковців.

1. Коваленко О.Б. О.Ф. Шафонський і становлення історичного краєзнавства на Чернігівщині // *Минуле Сосниці та її околиць*. – Чернігів, 1990. – С. 5 – 8. Його ж. Стародавній Чернігів у регіональній історіографії другої половини Х – XVIII ст. // *Старожитності Південної Русі*. – Чернігів, 1993. – С. 169 – 176.

2. Горленко В.Ф. Нариси з історії української етнографії та російсько-українських зв'язків. – К., 1964. – 213 с.

3. Див.: Тарасенко О., Павленко С. Перші Філаретівські читання // *Сіверянський літопис*. – 2010. – № 1. – С.138 – 139.

4. Филарет (Гумилевский). Историко-статистические описания Черниговской епархии. – Чернигов, 1873–1874. – Кн. 1–7.

5. Див.: Черненко О., Ясновська Л. Археологічні дослідження П.М. Добровольського на Чернігово-Сіверщині // *Сіверянський літопис*. – 1999. – № 5. – С. 34–40.

6. Див.: Каталог виставки XIV Археологического съезда в Чернигове. – Чернигов, 1908. – 268 с.

7. Ковпаненко Н.Г. Роль археологічних з'їздів останньої третини XIX – початку XX ст. у дослідженні архітектурно-мистецької спадщини України // *Український історичний журнал*. – 2008. – № 6. – С. 100.

8. Блакитний М. Підготовка і проведення XIV Всеросійського археологічного з'їзду за матеріалами часопису “Черниговские епархиальные известия” // *Скарбниця української культури*. – 2008. – Вип. 2. – С. 136 – 140.

9. Перекрестов Р. Об участии посада Клинды Суражского уезда в XIV Археологическом съезде 1908 года // *Скарбниця української культури*. – 2008. – Вип. 2. – С. 131 – 135.

10. Рахно О. Участь Чернігівського земства в організації та проведенні XIV Археологічного з'їзду в Чернігові // *Скарбниця української культури*. – 2008. – Вип. 2. – С. 128 – 130.

11. Адрюг А. Писанки Чернігівщини. – Чернігів, 2005. – 60 с.

12. Зайченко В. Гаптовані ікони XVIII – XIX ст. // *Родовід*. – 1999. – Ч. 17. – С. 41–47. Її ж. Гапти XVII – XIX століть у збірці Чернігівського історичного музею. – Чернігів, 1991. – 32 с.

13. Синельник І. Колекція культових предметів у збірці Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського: з історії формування та вивчення // *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. – К., 2006. – Число 13, ч. 2. – С. 178 – 188.

14. Ковпаненко Н.Г. Вказ. пр. – С. 101.

15. Труды Четырнадцатого археологического съезда в Чернигове. – М., 1910. – Т. 2. – С. 105.

16. Отчет председателя предварительного комитета // *Труды Черниговского предварительного комитета* – М, 1911. – Т. 3. – С. 4.

17. Там само. – С. 7.

18. Краткий отчет об организации и деятельности Черниговского предварительного комитета по устройству археологического съезда // *Труды Черниговского предварительного комитета по устройству XIV археологического съезда в г. Чернигове*. – Чернигов, 1908. – Приложение. – С. 2 – 3.

19. Там само. – С. 4.

20. Отчет председателя предварительного комитета // *Труды Черниговского предварительного комитета* – М, 1911. – Т. 3. – С. 7.

21. Там само. – С. 6.
22. Ковпаненко Н.Г. Вказ. пр. – С. 108.
23. Див.: Известия Археологического съезда в городе Чернигове. – М., 1908. – С. 21 – 22.
24. Див.: Дроздов В. Учреждение Черниговского Епархиального Древлехранилища // Черниговские епархиальные известия. – 1908. – №15. – Часть неоф. – С. 578 – 582.
25. Там само. – С. 579.
26. Краткий отчет об организации и деятельности Черниговского предварительного комитета по устройству археологического съезда // Труды Черниговского предварительного комитета по устройству XIV археологического съезда в г. Чернигове. – Чернигов, 1908. – Приложение. – С. 4 – 5.
27. Отчет председателя Московского предварительного комитета // Труды XIV Археологического съезда в Чернигове. – М., 1911. – Т. 3. – С. 6.
28. Ковпаненко Н.Г. Вказ. пр. – С. 108.
29. Труды Четырнадцатого археологического съезда в Чернигове. – М., 1911. – Т. 3. – С. 66.
30. Там само. – С. 67.
31. Труды Четырнадцатого археологического съезда в Чернигове. – М., 1910. – Т. 2. – С. 47 – 58.
32. Там само. – С. 59– 72.
33. Каталог выставки XIV Археологического съезда в Чернигове. – Чернигов, 1908. – С. 27.
34. Там само. – С. 8 – 11.
35. Каталог выставки XIV Археологического съезда в Чернигове. – Чернигов, 1908. – 268 с.

В статтє освещаетсє процесс организации XIV археологического съезда в Чернигове, история формирования этнографической коллекции, анализ представленных экспонатов на выставке, которые сохранились и вошли в коллекцию Черниговского объединенного исторического музея городской и ученой архивной комиссии, в память 1000-летия летописного упоминания Чернигова.

Ключевые слова: Черниговщина XIX–XX ст., XIV археологический съезд, этнографические памятники.

The article enlightens the process of organization of the XIVth Archaeological Congress in Chernihiv and history of formation of the ethnographic collection. It analyzes the ethnographic museum pieces represented at the exhibition that have been preserved and have entered the collection of the Chernihiv United Historical Museum of the city and scientific Archival Commission in memory of the 1000th anniversary of annalistic mention of Chernihiv.

Keywords: Chernigiv region of the XIX–XX centuries, the XIVth Archaeological Congress, ethnographic museum pieces.

Людмила Аскерова

РЕКЛАМА В ЧЕРНІГОВІ В ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті розкриваються початкові етапи формування рекламної сфери в Чернігові в ХІХ – на початку ХХ ст. Реклама розглядається як складова частина повсякденного життя чернігівців. Аналізуються засоби рекламування. Звертається увага на специфіку рекламних оголошень та їх удосконалення.

Ключові слова: повсякденність, реклама, оголошення, рекламування.

Чернігів у ХІХ на початку ХХ ст. мав розгалужену мережу магазинів та торговельних місць, більшість з яких здійснювала спеціалізовану торгівлю. Крім того, функціонували заклади, що надавали послуги жителям міста: готелі, трактири, перукарні тощо. Зважаючи на це, існувала певна конкуренція, яка потребувала реклами. Вона була необхідною ланкою між продавцями та їх клієнтами. Для перших – це був засіб заявити про свою продукцію, про її переваги над товарами інших виробників. За умов обмеженості територіального попиту можна було донести інформацію далеко за межі міста. Для споживачів – це була можливість знайти потрібну річ за прийнятну ціну. Тож реклама щодня була присутньою в повсякденному житті городян.

Реклама – це оголошення про продаж товарів або надання послуг з метою привернути споживачів вихвалянням якостей товарів, часто перебільшеними. Способи рекламування – різноманітні. В більшості випадків рекламу розміщують у газетах, у відділі оголошень, а іноді – в тексті. Рекламні афіші роздають на вулиці перехожим або розвішують на стінах будинків. Часто афіші прикрашають ілюстраціями. Тексти реклами складають як у прозі, так і у віршах. Інколи вірші співають на мотив якої-небудь популярної пісеньки спеціально найняті для цього особи¹. Щоб привернути увагу покупця, використовують різноманітні образи, нестандартні поєднання кольорів². Рекламували свій товар як власники магазинів, так і окремі купці із зазначенням ряду та місця торгівлі на базарі. Свою рекламу розміщували і редакції газет та журналів. Окремі особи рекламували свої послуги.

Протягом ХІХ ст. рекламні оголошення урізноманітнювалися: все частіше поряд з текстом розміщували зображення товару. Вдосконалювалася і технологія друкування текстів оголошень: використовувався різний шрифт та розмір літер. Велику увагу приділяли художньому оформленню рекламних вивісок, афіш, оголошень та повідомлень. Зазвичай на них зображувалось те, що пропонувалося купити, замовити чи виготовити – одяг, годинники, взуття, музичні інструменти, ювелірні прикраси тощо. За допомогою спеціальних ілюстрованих каталогів та прейскурантів, що пропонувалися покупцям, також здійснювалася реклама.

Обов'язковими елементами рекламного оголошення були згадки про давню історію торговельного закладу, низькі ціни та високу якість, зв'язки з міжнародними торговими марками, виробниками. У рекламі зазвичай підкреслювалася висока кваліфікація майстра, повідомлялося про нагороди, які отримали ті чи інші товари на російських та міжнародних виставках.

© Аскерова Людмила Суліднівна – аспірантка кафедри історії та археології України Інституту історії, етнології та правознавства імені О. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

Рекламні оголошення розміщувалися на шпальтах газет, у вітринах магазинів, перукарень, готелів, трактирів та на спеціально для цього призначених стовпах³. Так, на кінець XIX ст. у місті на головних вулицях стояло 17 спеціальних стовпів для розклеювання оголошень та афіш. Управа пропонувала збирати орендну плату за розклеювання оголошень, по 1 руб. 50 коп. за 100 примірників приватних оголошень на піваркуша і 3 руб. за 100 екземплярів афіш розміром в цілий аркуш. Але міська дума відхилила цю пропозицію⁴.

Засобом реклами також слугували різноманітні вивіски на магазинах. Як свідчать спогади сучасників, кожна вивіска була розрахована на свою групу покупців: сільські жінки збиралися біля магазину, що мав назву “Оце Таньчина лавка”; готовий одяг, різний за фасоном та цінами, можна було придбати в магазині “Мужских портных братьев Ороновых”. Були і курйозні назви, як, наприклад, “Мужских портных дел мастер, он же и мадам”. Вивіски магазинів та інших закладів, що пропонували свої послуги населенню, були лаконічними та змістовними. Так, вивіска місцевої перукарні сповіщала перехожих про те, що: “Здесь стригут и бреют”⁵. Були й інші подібні вивіски, наприклад, шинок, на розі вул. Шосейної та Воскресенської (проспект Миру, у районі сучасного Центрального ринку), мав гучну назву – “Не минай!”. Крім цього, на фасаді кріпилася реклама – на величезному щиті був зображений молодий чоловік з великим шматком ковбаси. Розташована поруч реклама містила зображену тарілку з їжею⁶.

Особливо своєрідною була реклама під час проведення ярмарків, на які приїздили торговці з різних міст Російської імперії. Широко використовувалась візуальна реклама, що мала на меті створити яскравий образ пропонованого товару, за рахунок не лише самих вивісок, але й оздоблення торгових та розважальних балаганів. Один з чернігівських мешканців згадував, що на вході до шашличної, власником котрої був вихідець з Кавказу, красувалася вивіска: “Вход в шашлычную из свежего барашка”⁷. Іноді, той чи інший товар або вид послуг рекламували на вулиці спеціальні глашатаї. В таких випадках наголошувалося на дешевій ціні або ж гарній якості. Торгова усна реклама мала дві різновидності: форму “викриків” та “прибауток”⁸. Такий вид розваг як цирк рекламували саме так, виголошуючи на вході до нього: “Пять копеек за вход – небольшой расход, пожалуйста, пожалуйста!”. При цьому з приміщення цирку лунала дзвінка музика, що теж не могло не привертати увагу публіки⁹. Під час ярмарків у місті працювали балагани, де ставили невеликі театралізовані постановки або циркові номери. Як правило, біля них працював так званий “балаганный зазывала”, він шанобливо звертався до перехожих, перераховував гіперболізовані “чудеса” і “диковинки”, які чекали на них у балагані, і запевняв, що заклад користується попитом публіки, хоча не завжди це відповідало дійсності¹⁰. Деякі розважальні балагани мали балкони, які також використовували в цілях реклами. Саме з балконів клоуни та спеціальні глашатаї зазивали публіку відвідати їх виступи. Іноді на балконах розігрували невеличкі комічні сцени з метою зацікавити глядачів. В останній чверті XIX ст. виник цілий балконний жанр – раус. Слово “раус” означало балкон, пізніше так почали називати сценки, що розігрувалися на цих балконах. У Чернігові також використовували таку форму реклами. Зазвичай було дві дійові особи: клоун та особа, що з ним розмовляла¹¹.

Як засвідчувала практика, не завжди рекламовані послуги були якісні. Так, у штаті міських бань, які належали чернігівцю Соколовському, був спеціальний “зазивальник”, який ходив по місту і, розмахуючи віником, кричав: “Соколовський у баню! Соколовський у баню”. Треба було розуміти, що ці заклики означали: “Запрошуємо у баню Соколовського”. Та ці лазні, згадував сучасник, “були темні, тісні, погано обладнані та брудні. Оскільки “Монополія” Соколовського не користувалася особливою популярністю, вулицями був змушений ходити “зазивальник”¹².

Реклама, розміщена на шпальтах періодичної преси, пропонувала не тільки товари, але й послуги, надавала інформацію як про місцеву продукцію, так і про столичні магазини та їх асортимент. Рекламні оголошення повідомляли про

можливість придбати вже готові предмети вжитку – це могли бути знаряддя праці, меблі, посуд тощо. Таким чином, жителі дізнавалися про нові товари та мали змогу їх замовити. Обов'язковою складовою рекламного оголошення була розповідь про товар, його особливості та переваги, як правило, зазначалося, що ціни найдешевші або повідомлялося про знижки. Іноді зазначалися зв'язки магазину з іноземними постачальниками та вказувалося, що магазин або фірма існує не перший рік, що спонукало потенційного покупця більше їм довіряти. В кінці зазначалася адреса та умови, на яких можна було замовити пропонований товар. У деяких оголошеннях застерігали від підробок та вказували на ознаки, що засвідчували їх справжність. Це могли бути фірмові знаки, спеціальні ємності, в яких містився пропонований товар. Протягом ХІХ ст. вигляд рекламних оголошень змінювався. З'являлися нові шрифти та прийоми візуального маніпулювання інформацією. Також поступово збільшувалась кількість ілюстрованих оголошень – товар уже не лише описували, але й намагалися показати.

Шпальти місцевої газети “Черниговские губернские ведомости” постійно містили рекламні оголошення. За типом пропонованих товарів їх умовно можна розділити на кілька груп. По-перше, ті, що пропонували друковану продукцію: книжки, журнали, газети. При цьому рекламодавці враховували вікові, освітні та інші якості потенційних покупців. Наприклад, якщо пропонували журнал для юнацтва, то коротко характеризували його зміст: “Открыта подписка на новое периодическое издание, для русского юношества, под названием: “Час досуга”. В состав этого журнала войдут следующие отделы забав и увеселений: игры в саду, на дворе, в поле или вообще на воздухе; игры общественные в комнате; игры гимнастические; игры, изошряющие ум и соображение; игры театральные”¹³. У жіночої аудиторії попитом користувалися часописи, що присвячувалися моді, мистецтву, літературі. Так, видавництво Санкт-Петербурзького журналу “Северный Цветок” детально повідомляло не тільки про зміст видання, але й обсяг сторінок, наявність ескізів, виготовлених французькими художниками спеціально для нього: “Сведения о всех замечательных явлениях модного мира, о новых нарядах, головных уборах, прическе. Приложения. Числом более 200 будут состоять из модных картинок, рисунков, узоров, выкроек, музыкальных пьес для пианино, фортепиано. 4 раза в год – картинки мужских модных нарядов, которые заказаны Парижскому художнику”¹⁴. Вказувалася і ціна – 10 руб. на рік. Для передплатників встановлювалися заохочувальні премії: “музыкальный альбом – из 12 новейших танцев; практическое руководство к распознаванию дойных коров и уходу за ними, энциклопедическое руководство к вышиванию по канве, шерстью, шелком; руководство к изучению акварельной живописи в 6 уроков”¹⁵. Модні журнали користувалися попитом і у чоловічої аудиторії, про що свідчать оголошення такого змісту: “Мужской модный журнал, единственный в русском и немецком языках. Содержит в себе описание мужских мод, выкройки с объяснениями, а так же детские моды. Известия и объявления о новых материалах и новостях мужского костюма и туалета. Кроме того, объявления наилучших и известнейших фирм швейных машин и их агентов и пр. Подписная цена: с доставкой и пересылкой в год 7 руб. на 1/2 года – 4 руб.”¹⁶

Книжкові магазини постійно повідомляли про передплату на газети та журнали: “Книжный магазин М.Н. Кранца, в Чернигове принимает подписку на все русские журналы и газеты на 1866 год, по опубликованным от редакции ценам. Требования на журналы и газеты немедленно отправляются в редакции, с тем, чтобы они, уже от себя, рассылали подписчикам, по их адресам, периодические издания, тотчас после их выхода. Также можно получить через магазин Кранца все иностранные журналы и газеты, по доступным ценам, объявленным столичными книгопродавцами. В этом же магазине продаются все вновь выходящие русские книги и имеется большой выбор детских книг для елки, на рус., фр., нем. языках”¹⁷. Книжкові магазини рекламували надходження до них портретів імператора, зазначаючи, що: “Портрет является превосходным и необходимым украшением присутственных мест, земских

учреждений, городских дум, кабинетов, канцелярий, камер мировых судей, классных комнат в учебных заведениях, различного рода контор”¹⁸.

З рекламних оголошень можна було довідатися про відкриття нових магазинів, перукарень чи інших закладів, наприклад, в одному з оголошень повідомлялося: “Недавно прибывший в г. Чернигов мужской портной Викентий Родан имеет честь известить, что в открытом им заведении принимаются и исполняются в самом скором времени и по новейшим фасонам заказы разного мужского платья”¹⁹. Цей заклад знаходився “против Цареградской гостиницы, в доме г. Мухи” (вул. Шосейна – нині проспект Миру)²⁰. Ще один магазин повідомляв: “Варшавский магазин мужского платья. Шоссе д. Безкоровайного, против клуба. Большой выбор готового платья и материалов для приема заказов: статского, военного и форменного платья всех министерств. Принимаются также заказы по золотошвейным работам. И. Розенберг”²¹. В іншому повідомлялося: “Магазин часов. Золотых, бриллиантовых и оптических вещей С.М. Шлепянова. В Чернигове, Шоссейная ул. (проспект Миру), собственный дом. Телефон № 32. Часы с ручательством за ход”²².

З одного оголошення дізнаємося про квіткову торгівлю Г.В. Терентьева, що розташовувалася на Шосейній вул. (проспект Миру): “Постоянно большой выбор семян всех сортов, огородных, цветочных и декоративных газонных трав, а также живых и искусственных, комнатных цветов, корзин, венков. Принимаются заказы на букеты живых цветов и др. изящных изделий во всякое время года, а также принимаются заказы на всевозможные садовые работы, под руководством опытного садовника”²³. Текст повідомлення доповнювався ілюстраціями квітів. Чернігів іноді відвідували заїжджі торговці, про що також повідомляли оголошення: “Садовник из Парижа г. Жиру и К.° объявляет, что у него продаются разного рода сорта цветочные и огородные семена, а так же разные оранжерейные растения, цветочные луковичи и разных сортов фруктовые деревья. Продается также самых лучших и разных сортов роза. Цена всему очень умеренная. Все это можно видеть и приобретать покупкой в г. Чернигове, в доме купца Федора Беляева, на Боговяленской ул., близ базара. Садовник Жиру пробудет в Чернигове не более 15 дней”²⁴. Інше оголошення інформує про приїзд до Чернігова торговця медичних інструментів: “Оптик Зальцфиш прибыв из Одессы в Чернигов с большим выбором разных инструментов и вещей, объявляет, что в магазине его, помещающемся в доме Николая Войтиченка на Красной ул., имеются для продажи, в значительном количестве оптические, физические, математические и хирургические инструменты, спиртомеры Траллеса, очки со стереоскопическими стеклами, для сохранения и укрепления зрения, ново улучшенные”²⁵. Місцеві торговці постійно повідомляли про надходження до їх магазинів нового товару: “В книжном и галантерейном магазине А. Данюшевского в Чернигове, получены и поступили в продажу учебные книги, письменные принадлежности и в большом выборе ноты, вновь получены галантерейные товары, а также получен большой выбор швейных машин новейшей конструкции”²⁶. Рекламували товари для дому, інтер’єру кімнат: “Обои получены в большом выборе в магазине П.П. Цвета”²⁷. Будівельні матеріали: “Некоторые домовладельцы устроили у своих домов тротуары из местного кирпича, не выдерживающего мокроты, поэтому и замечается уже их непрочность. В видах интересов гг. домовладельцев и спроса на тротуарный кирпич, на заводе Б.С. Красильщикова заготовлена значительная партия кирпича-железняка, не уступающего в качестве киевскому, с ручательством за прочность своего кирпича и с обязательством немедленной перемены испортившихся кирпичей, уложенных уже в тротуарах. Цена за 100 штук: шестигранный – 17 руб. 50 коп., 15 руб. и 13 руб., квадратный 24 руб., продолговатый – 20 руб. и 12 руб. Образцы кирпича-железняка можно видеть в обеих полицейских частях и в городской управе. С требованиями обращаться в дом купца В.С. Красильщикова”²⁸.

Деякі магазини мали в своєму асортименті найрізноманітніші товари, іноді зовсім не пов’язані за своїм призначенням, наприклад: “В магазине Братьев Селюковых в г. Чернигове производится продажа охотничьего пороха и

принадлежностей охоты, как то: револьверов, ружей, патронов, дробы и прочее, надгробных металлических венков и церковных принадлежностей. Инструментов: слесарных, столярных, плотничных, железа сибирского: сортового и листового, гвоздей: проволочных и сибирских, приборов: оконных, дверных и печных, цемента, извести, алебастра, кирпича Грабовского и прочее, большой выбор обоев самых разнообразных рисунков. Краски сухие и масляные”²⁹. А дехто, рекламуючи товари, пропонував і свої послуги, як, наприклад, магазин хутряних виробів: “Сибирский меховой магазин принимает на хранение от моли на лето меховые вещи. В магазине громадный выбор всевозможных мехов”³⁰.

Серед освіченої та заможної частини населення міста попитом користувалися музичні інструменти, тому відповідно і рекламні оголошення намагалися задовольнити потреби покупців: “Пианино от 450 до 600 руб. продаются у П. Юргенсона. Москва, Неглицкий проезд, № 10, комиссионер Императорского русского музыкального общества и Московской консерватории”³¹. Місцеві магазини також мали у своєму асортименті музичні інструменти, про що і повідомляли публіку, супроводжуючи текст відповідними малюнками: “Рояли, пианино и фисгармонии первой обширнейшей в юго-западном крае фабрики А. Стробль. Продаются в г. Чернигове в квартире М. Кранца, Гончая ул., дом Гусева”³². Також розміщували рекламу про свою продукцію виробники: “Федор Кох известить почтенную публику, что в разных местах продаются рояли, фортепиано из фабрики И. Коха. Для осмотра их, можно обратиться: в Чернигове к г. учителю музыки Келеру”³³.

Деякі оголошення розміщувалися спеціально до свят та інформували жителів про необхідні товари: “В магазине братьев Селюк получена тамбовская ветчина (окороки). Пасхальная мука высших сортов известных мельниц”³⁴.

Окрему групу пропонованих товарів становили косметичні засоби. Серед них провідне місце займало туалетне мило. В оголошеннях повідомлялося про його властивості покращувати стан шкіри, змивати засмагу та темні плями на тілі. Також його рекомендували застосовувати для покращення стану волосся. Зазначалося також про дозвіл на використання: “Московским Врачебным Управлением разрешено, как не содержащее вредных для здоровья веществ на общих основаниях торговли мыло провизора А.М. Остроумова, против головной перхоти. Продается по 30 коп. за кусок”³⁵. Придбати ці товари можна було в місцевих аптеках або в аптекарських та парфумерних магазинах³⁶. З приводу відкриття одного місцевого магазину аптечних та косметичних товарів власник повідомляв: “Косметические средства по своему качеству и безвредности могут удовлетворить самый взыскательный вкус. Непосредственные сношения с заграничными торговыми домами и нашими русскими производителями дают мне возможность отпускать товары по тем самым ценам, какие существуют на них у наших столичных магазинах”³⁷.

Оголошення також інформували про розташування у місті готелів. Як правило, повідомлялися адреса, ціни проживання та харчування в них, детально описувалися вигоди, якими можна було скористатися: “Гостиница “Царьградская” со вновь открытыми номерами, комфортабельно обставленными, со всеми удобствами по новой системе. При гостинице первоклассный ресторан и сад. Гостиница, кухня и сад освещены электричеством”³⁸. Також повідомлялося: “В саду при “Царьградской” гостинице ежедневно можно иметь завтраки, обеды и ужины. В 12 часов дня и по вечерам – горячие пирожки. С 7 часов вечера ежедневно в саду будет играть музыка. При гостинице – номера от 50 коп. и дороже”³⁹. “Александровска гостиница в г. Чернигове, в самом центре города. Номера от 75 коп. в сутки и дороже. Всевозможные удобства для приезжающих. Первоклассный ресторан. Электрическое освещение и телефон”⁴⁰. “Вновь открыта русская гостиница “Восток”. Борисоглебска ул. возле самого Собора и присутственных мест. Тишина и полное удобство. Номера от 50 коп. до 1 руб. 50 коп. Можно иметь домашние обеды”⁴¹.

У таких оголошеннях вирізнялися оригінальністю звернення власників до

потенційних постояльців, аби ті їхали саме до їхнього готелю і не зважали на поради візників. Щоб підкреслити солідність та авторитетність закладу, часто в оголошенні повідомлялися прізвища відомих людей, які раніше зупинялися в номерах готелю⁴². Також з рекламних оголошень жителі міста дізнавалися про дешеві та комфортні місцеві лазні⁴³.

Рекламою забезпечувалася і торгівля на Красній площі, при цьому подавався детальний опис усіх позитивних моментів, що стосувалися безпосередньо товару: "Торговля Б.В. Захаровича открыта с 15-го августа 1895 г. Все товары получены с первых рук, что дает возможность продавать по выгодным ценам, дешевле Киевских и Гомельских. Торговля помещается на Красной площади, в лавках против торговли г. Свечникова"⁴⁴.

Оголошення розміщували і місцеві жителі, які бажали продати свої речі, наприклад: "В г. Чернигове, на красной площади, в доме статского советника Л.Ф. Ярошевицкого продаются две новые лучшего фасона кареты с принадлежностями, одна 2-х местная, а другая 4-х местная, хорошей работы и легкая на ходу, по дешевой цене. Желающие видеть их могут спросить в упомянутом доме кучера Якова"⁴⁵. Серед пропозицій купити щось зустрічалися найрізноманітніші, наприклад: "Продаются чистокровные щенки-доги. Датской породы. Магистратская ул., дом Е. Петровой"⁴⁶.

Окрему групу становили оголошення, які сповіщали про продаж маєтків як в самому Чернігові, так і по всій губернії, де чітко вказувалася дата проведення заходу, опис майна та ціна⁴⁷. Зазвичай детально описувався пропонований будинок, усі вигоди в ньому: "Продается на Бобровице в четверть версты от г. Чернигова дом, со всеми хозяйственными постройками, фруктовым садом, огородом, луговой землей, последняя цена 4 000 руб."⁴⁸. Інше оголошення докладно інформує про житло: "Продается усадьба 875 кв. сажень, с находящимися на ней домом на каменном фундаменте с жильем в нижнем этаже, крытый железом и с холодными постройками. Дом о 9 комнатах, кроме передних, коридоров и кладовых. Холодные постройки: а) каретный сарай, конюшня и амбар под одной крышей, б) два сарая также под одной крышей, в) деревянный сарай и кроме того мелкие постройки. Границы усадьбы: 1) сторона (фасад) мостовая улица, тут же – против дома водопроводный кран; 2) Александровска площадь – базар, 3 и 4) соседние постройки. О цене и условиях узнать по адресу: г. Чернигов, на Новом базаре, у домовладельца Э. Теффенберга"⁴⁹.

Крім продажу, пропонували житло в оренду: "На театральной площади, против театра, в доме Серафимовича отдается в наем флигель, во дворе о шести комнатах, с передней, кухней, каменным погребом, конюшней и сараем для дров, при нем сад с беседкой и террасой, выходящей в сад. О цене спросить в д. Серафимовича по Воздвиженской улице. Внутренность квартиры отделано комфортабельно"⁵⁰. Можна було винаймати і частину квартири: "Две барские комнаты со многими удобствами отдаются – Александровска ул., дом Данюшевского"⁵¹.

Надавали в оренду не тільки квартири, але й заміські дачі, призначені для відпочинку в літній період заможних городян⁵². Зазначалося місце розташування дачі, як правило, в мальовничому куточку: "Отдаются в наем на лето дачи. В саду при сосновом лесе, в 4 версты от Чернигова, со всеми удобствами для жильцов"⁵³. А також земельні ділянки для їх будівництва: "Отдаются в наем селидебные места под постройки, по частям. В числе 11 десятин, в черте и за чертой города Чернигова, около Богоугодных заведений, по обеим сторонам Киевского шоссе, за условленную плату, или с тем, чтобы помещик в течении условленного числа лет пользовался выстроенными на свой счет постройками, а за тем все постройки поступали бы в собственность владельца земли. Местность земли наиболее удобна для постоянных дворов и кузниц"⁵⁴.

В оголошеннях можна було знайти інформацію про продаж інших речей чи навіть торговельних місць, наприклад, у номері місцевої газети повідомлялося: "Рухома лавка Чернігівського міщанина Єврея Абрама Вибойщикова, що знаходиться в м. Чернігові, оцінена в 50 руб. сріблом"⁵⁵ або ж "Дворове місце, що належить

Поручику Соколовському, знаходиться в Чернігові, оцінене в 25 руб. сріблом”⁵⁶.

З рекламних оголошень жителі дізнавалися про розпродаж товарів у місцевих магазинах. Наприклад, повідомлялося, що “в магазині К. С. Рекса. В доме В. П. Гутмана на шоссе. По случаю прекращения торговли назначается ежедневно с 3 ч. пополудни окончательная распродажа мужской, дамской, детской обуви петербургских фабрик со скидкой 20%”⁵⁷.

Крім товарів, пропонували також ряд послуг. Зокрема, зустрічалися пропозиції взяти на навчання юнаків та готувати їх до вступу в навчальні заклади. При цьому батькам потрібно було платити за навчання, проживання та харчування у будинку вчителя⁵⁸. Так, наприклад, в одному з оголошень повідомлялося: “Занимаясь приготовлением молодых людей от 12 до 18 к поступлению во все классы Военно-Учебных Заведений и прямо в действительную службу в Юнкера Гвардии, Артиллерии и Армии. Плата за преподавание одному человеку в год 60 руб. сер., за стол и квартиру 90 руб. сер., 1/2 означенной суммы должна быть уплачена вместе с поступлением учеников, а остальные по истечении года”⁵⁹. В інших випадках, йшлося тільки про проживання на квартирі гімназистів⁶⁰. Деякі вчителі давали уроки танців, з цього приводу повідомлялося: “Прибывший из г. Киева танцевальный учитель Киевского Института Благородных Девиц Г. Граутевский предлагает свои услуги и обучает всем новейшим бальным танцам, на каковой предмет имеет залу для преподавания этого искусства для гг. кавалеров в том же доме, где и квартирует. Для особ женского пола предлагает согласоваться по кадрилино в домах их, или их знакомых, куда сам будет иметь честь приезжать для преподавания. Относительно платежа будет цена весьма умеренная назначена”⁶¹. Також можна було отримати приватні уроки іноземної мови: “Желающие брать практические уроки французского языка за 3 руб. сер. в месяц благоволят адресоваться во вновь открытый магазин книг и журналов М. Кранца – рядом с Варшавским магазином Бернарда”⁶².

Зустрічалися пропозиції, коли вчителі готові були на переїзд, тобто жити в сім’ї свого учня. В таких оголошеннях повідомлялася назва закладу, в якому здобував освіту вчитель, говорилося про його досвід⁶³. Свої оголошення розміщували і лікарі, що проводили лікування нетрадиційними або новими в медицині методами, наприклад, в одному оголошенні повідомлялося: “электрическое лечение, излечивающее многие, до сих пор бывшие неизлечимыми, болезни, внедренное в недавнее время в медицинскую практику парижским доктором Душенном и оказавшее столько блестящих, почти чудесных исцелений в нашей столице. Считаю своей обязанностью довести до сведения публики об открытии такого метода лечения и у нас, в Черниговской губ. Медик Шостенского капсюльного заведения Коллежский ассесор П. Музыкантов”⁶⁴. Місцеві чернігівські лікарі також розміщували свої оголошення, де зазначали свою спеціалізацію, час прийому пацієнтів та адресу розташування свого кабінету: “Зубной кабинет Софии Лившиц. Принимает по зубным болезням и заказы искусственных зубов. Квартира в доме Маркельса, угол Шоссейной и Бульварной. Среда, пятница, воскресенье”⁶⁵. Як правило, одночасно можна було знайти оголошення кількох лікарів з одного напрямку медицини: “Зубной врач Л.О. Мечерет. Принимает больных по болезням полости рта и болезни зубов. Искусственные зубы, пломбы, наркоз. Прием от 9 до 3 ч. дня и от 5 ч. дня до 7 ч. вечера”⁶⁶.

Ремісники також розміщували свої оголошення на сторінках місцевої преси: “Мастер жестяных дел, из г. Вильно, Г. З. Виленский, живущий постоянно в г. Чернигове, приготовляет очень удобные прочные и простого устройства купальни, с дождиком сверху, снизу и кругом с боков, без шкафов или в шкафах. Купальни эти переносимы или перевозимы, ибо разбираются. Также приготовляет особые снаряды с одним дождиком, на голову и на все тело падающим сверху в виде широкого конуса”⁶⁷.

Зазвичай, рекламні оголошення, розміщені на шпальтах газет, повторювалися в трьох наступних номерах, що мало підсилити їх вплив на читача.

Своєрідним засобом реклами була благодійність. Після проведення благодійних заходів, списки осіб, які зробили пожертви, з’являлися на сторінках періодичних

видань із зазначенням їх роду діяльності та суми пожертвуваних грошей. Так, “Черниговское губернское попечительство детских приютов” в одному з номерів місцевої газети повідомляло про пожертви на користь цього закладу, і серед інших прізвищ було зазначене ім'я відомого чернігівського купця П.Н. Цвета⁶⁸. Про проведення благодійних концертів, спектаклів на користь дитячого притулку також повідомлялося в пресі із зазначенням прізвищ жителів міста, які долучалися до подібних заходів⁶⁹. Зазвичай дирекція дитячого притулку через газету висловлювала подяку особам, які надавали допомогу їхнім вихованцям⁷⁰. Таким чином, місцеві купці, власники крамниць мали змогу прорекламувати свій заклад та привернути до нього увагу читачів.

На сторінках місцевої преси Чернігова можна було зустріти статті, присвячені новим винаходам. Як правило, вони стосувалися кімнатного освітлення, опалення та оздоблення кімнат. Такі розповіді наголошували на перевагах того чи іншого предмета, економності та зручності у користуванні. Це теж слугувало рекламою, оскільки привертало увагу потенційних покупців до винаходів. Так, розповідаючи про новий спосіб освітлення кімнат за допомогою “шандорино-гасовой свечи”, зазначали: “горит без светильни, без иглы, без запаха, без дыма, без копоти, без стекла. Всегда одинаковым и для глаз приятным пламенем и никогда не становится короче. Не менее важно заметить, что на всех шандориновых лампах и свечах должен быть орел, мое имя и патент (привилегия), а все, которые не имеет этих примет, непременно подделаны. Цена шандорину для шандориновых ламп: В Санкт-Петербурге. – 11 коп. фунт, в Москве – 13 коп. фунт. Главное агентство для Черниговской губернии и склад находится в магазине П.Н. Цвета – Сыновей в г. Чернигове”⁷¹. Наприклад, розповідаючи про телефон, в статті повідомлялося про його можливості, детально описувався принцип його роботи, також зазначалися ціна та витрати, пов'язані зі встановленням апарата⁷².

Видавництва постійно нагадували своїм читачам про можливість розміщення реклами на шпальтах своїх газет: “Типография рекомендует господам коммерсантам, торговым и промышленным заведениям и, вообще всем имеющим надобность в публикациях, помещать их на страницах Губернских Ведомостей”. Пропонувалося також друкування афіш, оголошень, прейскурантів, при цьому зазначалося, що ціни помірні⁷⁴.

Ціна за розміщення оголошення, наприклад, на шпальтах місцевої газети “Черниговский листок”, залежала від розміру повідомлення: за 10 рядків – 15 коп., 15 рядків – 25 коп., 20 рядків – 30 коп., 25 рядків – 40 коп., 30 рядків – 50 коп., 40 рядків – 75 коп., 50 рядків – 1 руб. сріблом. За триразове друкування оголошень перших шести розрядів плата подвоювалася, а до двох останніх – додавалося зазначеної ціни – 50 коп. сріблом⁷⁵. На кінець XIX ст. видавництво розміщувало оголошення на сторінках “Календаря Черниговской губернии” з розрахунку – 8 руб. за аркуш і 5 руб. за оголошення в піваркуша. Можна було розміщувати не тільки текст, але й малюнки, для цього замовнику потрібно було надати відповідні ескізи. Оголошення друкувалися згідно з чергою, по мірі їх надходження. Особи, що бажали розмістити свої повідомлення, надсилали їх до Губернського статистичного комітету разом з грішми⁷⁶. Плата за розміщення оголошень на сторінках “Памятки Черниговской губернии” становила – 6 руб. за аркуш тексту і 4 руб. за піваркуша⁷⁷.

Ціни на періодичні видання були різними, але значно нижчими, ніж плата за розміщення оголошень. Так, річна передплатна ціна “Черниговских губернских ведомостей” з урахуванням доставки на середину XIX ст. становила: на сірому папері – 3 руб. 25 коп., на білому – 4 руб. сріблом⁷⁸. А на кінець століття – 6 руб. 20 коп. з доставкою по Чернігову та в інші міста губернії⁷⁹. “Черниговская Памятка” в кінці XIX ст. була в продажу за ціною 75 коп.⁸⁰ У цей же період видання “Календаря Черниговской губернии” коштувало 1 руб. До того ж надавалася 15 % знижка магазинам і бібліотекам, які замовляли не менше 10 примірників⁸¹.

Таким чином, реклама була частиною повсякденного життя городян XIX – XX ст., відображаючи їх щоденні запити щодо товарів та послуг. Аналізуючи

тогочасну рекламу, можна виокремити основні групи товарів, що користувалися попитом у городян, дізнатися про смаки та вподобання різних прошарків населення. Реклама була присутня на вулицях міста у вигляді різноманітних вивісок на магазинах, перукарнях тощо. Візуальна реклама слугувала своєрідним орієнтиром серед розмаїття крамниць для неписьменної частини населення. Реклама відбивала і національні особливості продавців, їх винахідливість при вирішенні питань збуту товарів. За допомогою реклами продавці намагалися розширити коло споживачів своєї продукції. Місцеві торговельні заклади пропонували продукцію легкої та харчової галузей промисловості, предмети першої необхідності. Крім того, можна було знайти інформацію і про ексклюзивні речі. Серед оголошень розміщувалися пропозиції як місцевих, так і столичних підприємців. Реклама враховувала смаки, бажання та купівельну спроможність місцевих жителів та намагалася їх задовольнити. Тому покупці могли знайти інформацію як про вишукані, коштовні речі, так і про звичайні, дешеві.

1. Вільшанська О.Л. Реклама на рубежі XIX – XX ст. у повсякденному житті населення України / О.Л. Вільшанська // Проблеми історії України XIX – XX ст. – 2006. - Випуск XII. – С.87.
2. Лебедев-Любимов А.Н. Психология рекламы / А.Н. Лебедев-Любимов. – Спб., 2004. – С.9.
3. Свод постановлений Черниговской городской думы 1893-1897. – Типография Губернского Состава. – Чернигов. – С. 105.
4. Там само. – С. 113-114.
5. Держархів Чернігівської області, ф. Р 1275, оп. 1, спр. 18, арк. 5-6.
6. Там само. – арк. 5.
7. Там само. – арк. 5-6.
8. Некрылова А.Ф. Русские народные городские праздники, увеселения и зрелища. Конец XVIII – начало XX века / А.Ф. Некрылова. – Спб., 2004. – С. 38.
9. Держархів Чернігівської області, ф. Р 1275, оп. 1, спр.18, арк. 7-8.
10. Некрылова А.Ф. Русские народные городские праздники, увеселения и зрелища. Конец XVIII – начало XX века / А.Ф. Некрылова. – Спб., 2004. – С. 153.
11. Там само. – С. 177, 179.
12. Сапон В. Вулиці старого Чернігова: Історико-краєзнавчі етюди / В. Сапон. – Чернігів: Деснянська правда, 2007. – С. 57.
13. Библиографическое известие // Черниговские губернские ведомости. – 1857. – № 34. – Часть неофициальная. – С. 292.
14. Об издании // Черниговские губернские ведомости. – 1857.- № 42. – часть неофициальная. – С. 358-359.
15. Там само.
16. Открыта подписка // Черниговские губернские ведомости. – 1875. - № 35. – Часть неофициальная. – С.8.
17. Объявления //Черниговские губернские ведомости. – 1865. – № 49. – Прибавление. – С. 310.
18. Объявления //Черниговские губернские ведомости. – 1881. – № 16. – Часть неофициальная. – С. 4.
19. Частное объявление // Черниговские губернские ведомости. – 1857. – № 45. – Часть неофициальная. – С. 386.
20. Там само.
21. Объявления // Черниговские губернские ведомости. – 1895. – № 534. – Часть неофициальная. – С. 4.
22. Черниговская памятка Справочная книжка на 1898/99 год. С рисунками, таблицами в тексте, календарем, адрес – календарем, картой губернии и двумя планами г. Чернигова. Чернигов, 1898.
23. Черниговская памятка Справочная книжка на 1898/99 год. С рисунками, таблицами в тексте, календарем, адрес – календарем, картой губернии и двумя планами г. Чернигова. Чернигов, 1898
24. Частные объявления //Черниговские губернские ведомости. – 1860. – № 12. – Часть официальная. – С. 93.
25. Объявление //Черниговские губернские ведомости. – 1863 – № 17. – Часть неофициальная. – С. 230.
26. Объявления // Черниговские губернские ведомости. – 1886. - № 63. – Часть неофициальная. – С. 4.
27. Объявления // Черниговские губернские ведомости. – 1887. - № 45. – Часть неофициальная. – С. 2.
28. Объявления // Черниговские губернские ведомости. – 1887. – № 11. – Часть неофициальная. – С. 4.
29. Объявления // Черниговские губернские ведомости. – 1894. – № 56. – Часть неофициальная. – С. 4.
30. Объявления // Черниговские губернские ведомости. – 1895. - № 387. – Часть неофициальная. – С. 4.

31. Объявления // Черниговские губернские ведомости. – 1886. - № 62. – Часть неофициальная.
– С. 4.
32. Объявления // Черниговские губернские ведомости. – 1894. – № 184. – Часть неофициальная.
– С. 4.
33. Частные объявления// Черниговские губернские ведомости. – 1854. – Часть неофициальные.
– № 3. – С. 20.
34. Объявления //Черниговские губернские ведомости. – 1895. – № 399. – Часть неофициальная.
– С. 2.
35. Объявления // Черниговские губернские ведомости. – 1886. - № 99. – Часть неофициальная.
– С.4
36. Гигиеническое мыло //Черниговские губернские ведомости. – 1894. – № 218. – Часть неофициальная. – С. 1., Средство для смягчения кожи //Черниговские губернские ведомости. – 1892. - № 26. – часть неофициальная. – С. 4.
37. Объявления // Черниговские губернские ведомости. – 1860. - № 34. – С. 253-254.
38. Черниговская памятка Справочная книжка на 1898/99 год. С рисунками, таблицами в тексте, календарем, адрес – календарем, картой губернии и двумя планами г. Чернигова. Чернигов, 1898.
39. Объявления //Черниговские губернские ведомости. – 1894. - № 97. – Часть неофициальная. – С. 1.
40. Черниговская памятка Справочная книжка на 1898/99 год. С рисунками, таблицами в тексте, календарем, адрес – календарем, картой губернии и двумя планами г. Чернигова. Чернигов, 1898.
41. Там само.
42. Черниговская памятка Справочная книжка на 1898/99 год. С рисунками, таблицами в тексте, календарем, адрес – календарем, картой губернии и двумя планами г. Чернигова. Чернигов, 1898.
43. Объявления // Черниговские губернские ведомости. – 1887. - № 22. – Часть неофициальная.
– С. 4.
44. Объявления // Черниговские губернские ведомости. – 1895. – № 599. – Часть неофициальная.
– С. 2.
45. Объявления // Черниговские губернские ведомости. – 1863. – № 12. – Часть неофициальная.
– С. 164.
46. Объявления // Черниговские губернские ведомости. – 1895. – № 404. – Часть неофициальная.
– С. 2.
47. Объявления // Черниговские губернские ведомости. – 1845. – № 3. – Часть неофициальная. – С. 17.
48. Объявления // Черниговские губернские ведомости. – 1873. – № 31. – Часть неофициальная.
– С. 1.
49. Объявления // Черниговские губернские ведомости. – 1895. – № 449. – Часть неофициальная.
– С. 2.
50. Объявления // Черниговские губернские ведомости. – 1895. – № 431. – Часть неофициальная.
– С. 2.
51. Объявления // Черниговские губернские ведомости. – 1894. - № 32. – Часть неофициальная.
– С. 1.
52. Объявления // Черниговские губернские ведомости. – 1894. – № 32. – Часть неофициальная.
– С. 1., Объявления // Черниговские губернские ведомости. – 1894. – № 55. – Часть неофициальная.
– С. 2., Объявления // Черниговские губернские ведомости. – 1894. – № 176. – Часть неофициальная.
– С. 1.
53. Объявления // Черниговские губернские ведомости. – 1895. – № 479. – Часть неофициальная.
– С. 4.
54. Отдаются в наем // Черниговские губернские ведомости. – 1862. – № 2. – Часть неофициальная.
– С. 12.
55. Объявления // Черниговские губернские ведомости. – 1843. – №. 36. – Часть неофициальная.
– С. 304.
56. Объявления //Черниговские губернские ведомости. – 1843. – №. 48. – Часть неофициальная.
– С. 427.
57. Объявления //Черниговские губернские ведомости. – 1894. – № 218. – Часть неофициальная.
– С. 1.
58. Частное объявление // Черниговские губернские ведомости. – 1867. - № 22. – Прибавление. – С. 36.
59. Частное объявление // Черниговские губернские ведомости. – 1857. - №41. – Часть неофициальная. – С. 318.
60. Частное объявление // Черниговские губернские ведомости. – 1867. – № 1. – Прибавление. – С. 2.
61. Объявление // Черниговские губернские ведомости. – 1848. – № 40. – Часть неофициальная – С. 259.
62. Частные объявления //Черниговские губернские ведомости. – 1861. - № 9. – Часть неофициальная. – С. 59.

63. Объявления //Черниговские губернские ведомости. – 1894. – № 114. – Часть неофициальная. – С. 1.
64. Объявления. – // Черниговские губернские ведомости. – 1859. – № 11. – Часть официальная. – С. 81-82.
65. Объявления // Черниговские губернские ведомости. – 1894. – № 107. – Часть неофициальная. – С. 1.
66. Объявления // Черниговские губернские ведомости. – 1895. – № 654. – Часть неофициальная. – С. 2.
67. Частное объявление //Черниговские ведомости. – 1859. – № 23. – Часть официальная. – С. 161.
68. Черниговское губернское попечительство детских приютов // Черниговские губернские ведомости. – 1855. - № 30. – Часть неофициальная. – С. 195.
69. Отчет любительского спектакля, данного Черниговским военным обществом, 28 ноября 1882 г. //Черниговские губернские ведомости. – 1882. – № 50. – Часть неофициальная. – С. 1327
70. Изъявление благодарности // Черниговские губернские ведомости. – 1844. – № 4. – Часть официальная. – С. 17.
- 71.Объявления //Черниговские губернские ведомости. – 1869. - № 37. – Прибавление. – С. 47-48.
72. Из области знаний // Черниговские губернские ведомости. – 1894. – № 215. – Часть неофициальная. – С. 1.
73. Типография Черниговского Губернского Правления //Черниговские губернские ведомости. – 1886. - № 7. – Часть неофициальная. – С. 4.
74. Там же. – С. 4.
75. Объявления // Черниговские губернские ведомости. – 1861. – № 25. – Часть неофициальная. – С. 158-159.
76. Объявления // Черниговские губернские ведомости. – 1895. – № 480. – Часть неофициальная. – С. 1.
77. Объявления // Черниговские губернские ведомости. – 1894. – № 63. – Часть неофициальная. – С. 4.
78. Об издании // Черниговские городские ведомости. – 1857. – № 44. – Часть неофициальная. – С. 378.
79. Объявления // Черниговские губернские ведомости. – 1894. – № 26. – Часть неофициальная. – С. 1.
80. Объявления // Черниговские губернские ведомости. – 1894. – № 114. – Часть неофициальная. – С. 1.
81. Объявления //Черниговские губернские ведомости. – 1892. – № 102. – Часть неофициальная. – С. 4.

В статье раскрываются начальные этапы формирования рекламной сферы в Чернигове в XIX – в начале XX ст. Реклама рассматривается как составная часть повседневной жизни черниговцев. Анализируются средства рекламирования. Обращается внимание на специфику рекламных объявлений и их усовершенствования.

Ключевые слова: повседневность, реклама, объявления, рекламирование.

The beginning of Chernigiv advertisement's development of the XIX th century is opened in the article. There were described the specific means of advertisement. The author tried to show the advertisement as the part of everyday life of Chernigiv's city-dwellers.

Key words: every day life, advertisement, announcement, advertising